

02754/A

POTAINCILI

MARKET

ANT MELIK:

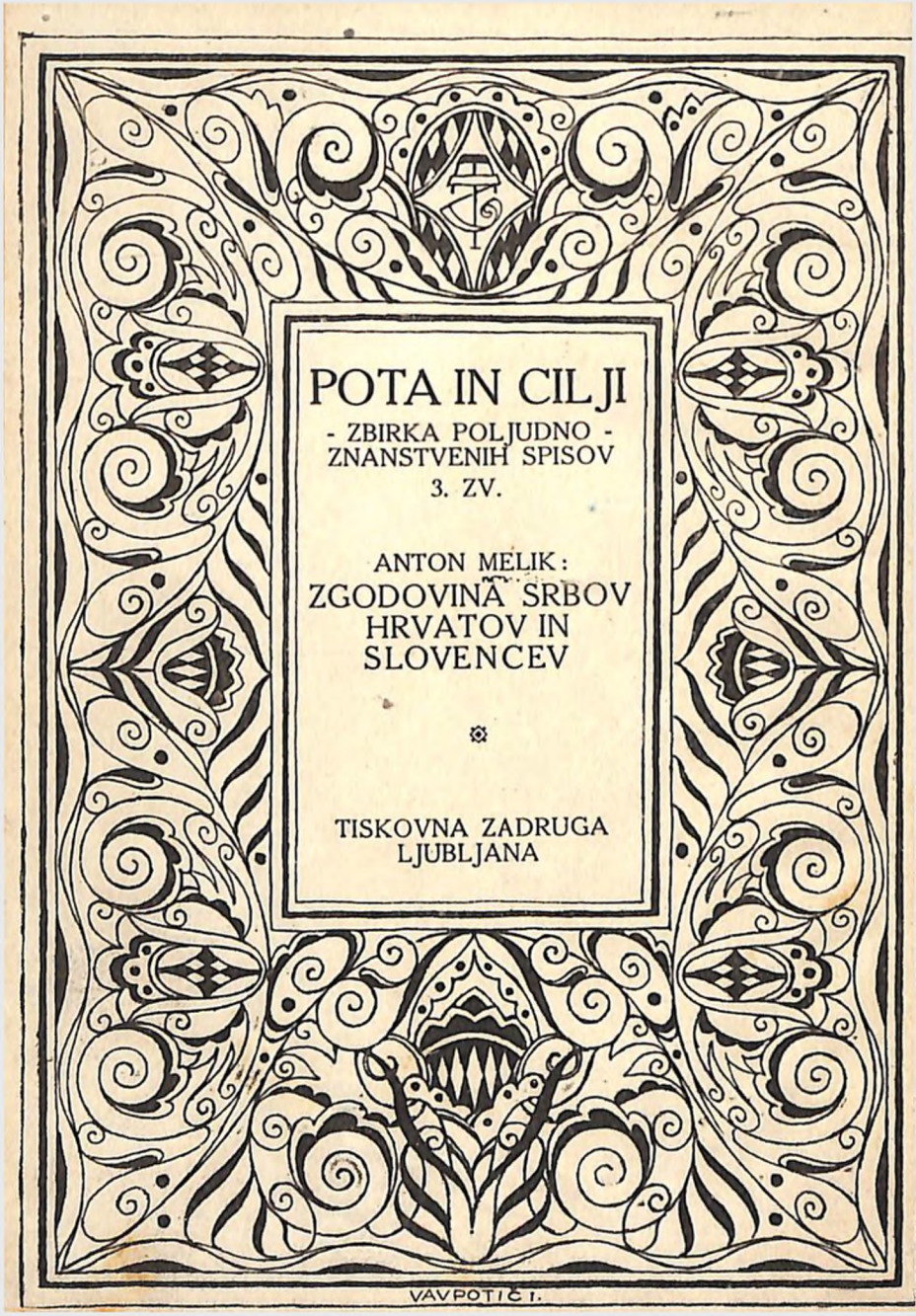
ZGODOVINA SRBOV.
HRVATOV SLOVENCEV

POTA IN CILJI

XRBA POLJNO
ZVANSTVENI SRBOV
1894. A. XV.

ANTON MELIK
ZGODOVINA SRBOV
HRATOV IN
SLOVENCEV

TRKOVNA ZADRUGA
LJUBLJANA

POTA IN CILJI

- ZBIRKA POLJUDNO -
ZNAJSTVENIH SPISOV
3. ZV.

ANTON MELIK:
ZGODOVINĀ SRBOV
HRVATOV IN
SLOVENCEV

TISKOVNA ZADRUGA
LJUBLJANA

ZGODOVINA SRBOV
HRVATOV IN
SLOVENCEV

II. DEL — 2. SNOPIČ

NAPISAL
ANTON MELIK

TISKOVNA ZADRUGA
LJUBLJANA 1920

12. Narodni preporod avstrijskih Jugoslovanov. Ilirizem.

V dobi Metternichovega absolutizma. Doba, ki je sledila Napoleonovemu padcu, je bila za vse dežele avstrijskega cesarstva najturobnejši del novejšje zgodovine. Vse javno življenje je stalo pod znamenjem načel „Svete alijance“, katere duša je bil Metternich, vodilni minister vlade cesarja Franca I. Osnovni princip te vlade je bil: ohranitev obstoječega reda, varovanje monarhistične državne oblike, varovanje legitimnosti vedno in povsod. Zoper racijonalizem, v katerem je videla reakcija svojega glavnega sovražnika, se je obračala politika Metternichove dobe. Šlo jej je zato, onemogočiti za vedno ponovitev revolucije. Po načelih reakcije je bilo treba uporabiti vsa sredstva, da se onemogoči izobraževanje ljudstva, da se napravi izobražence neškodljive, da se vedno in povsod zatira uporniški duh. Ljudstvo naj ima le dolžnost dati se vladati, nima pa pravice lastiti si kako besedo pri vladanju. Glavno sredstvo vlade Metternichove dobe je policija in cenzura.

Kar je moglo duševnega življenja kljub temu vztrajati, se je gibalo daleč od politične, od filo-

zofske, kritične smeri, ostajajoč pri strogem leposlovju, jezikoslovju ali strokovnem slovstvu, kar je bilo videti manj nevarno.

Na zunaj doba od l. 1815—1848 v slovenskih deželah ne kaže nikakih dogodkov. Vladal je birokratizem z Dunaja, ki je imel v provincijalnih vladah enake podružnice; deželni stanovi, ki so se le redko shajali, so jemali vladne odredbe na znanje ter v izvrševanje in so bili politično brez najmanjšega ugleda.

Na Hrvaškem in Ogrskem se je vladalo ravno tako absolutistično kakor v ostali Avstriji. L. 1815 je bila suspendirana ustava in zagospodoval je absolutistični centralizem. Stanovi so poskušali protestirati in se upirati na županijskih skupščinah, tedaj pa je vlada imenovala komisarje po županijah in z vojaško silo izvedla cesarske naredbe. Šele ko je vlada vsled intervencijske politike v Italiji rabila novih vojaških novincev in je bilo novačenje ob odporu županijskih oblasti nemogoče v zadostni meri izpeljati, se je vlada udala ter sklicala državni zbor v Požun l. 1825. Pred in po tem zboru, ki je trajal dve leti, se je zbral tudi hrvaški sabor, ki je v vsem svojem delu kazal isto stremljenje kakor l. 1790. V obrambo zoper absolutizem in centralizem z Dunaja so se hrvaški stanovi naslanjali na Ogrsko. Nasproti madžarski tendenci, da se madžarski jezik vpelje, kot uradni jezik v vse šole in urade, so Hrvatje zahtevali, da ostane na Hrvaškem uradni ter tako tudi saborski zborovalni jezik — latinščina, poleg tega pa so sklenili, da je treba storiti vse, da se hrvaška mladina nauči madžarski, da se torej madžarščina vpelje kot obligaten predmet v šolski pouk. Na sledečih

požunskih državnih zborih so hoteli Madžari v praksi uveljaviti načelo, da je Hrvatska le del Ogrske in da naj se gotovi ogrski zakoni raztegnejo na Hrvatsko. Temu so se hrvatski odposlanci upirali; borba, ki se je s tem začela, se je vedno bolj ostrila, vršila pa se je v tridesetih letih že v znamenju hrvatske narodne zavesti, pod vplivom nastopajočega narodnega preporoda.

Narodni preporod. Ideje francoskega racijonalizma so rodile v težnji po praktičnem uveljavljanju politično in socialno demokracijo. Ko je pridobitve revolucije izrabil veliki Napoleon ter francosko nadvlado vsilil drugim narodom, se je začelo narodno gibanje, ki se je široko razmahnilo zlasti pri Nemcih. K Slovanom ga je zanesla pred vsem doba romantike, ki je na podlagi novih demokratičnih načel racijonalizma in revolucije spočela veliki narodni preporod Slovanov, med njimi tudi južnih Slovanov.

Romantična duševna smer, ki se je razen v leposlovju uveljavljala zlasti v jezikoslovju in zgodovini, je najraje posegala v zabrisano davnino srednjega veka, raziskujoč v nasprotju z renesanso in klasicizmom pred vsem narodovo najstarejšo preteklost, zbirajoč s posebno vnemo staro narodno blago, narodne pesmi. Slovanski razumniki, ki so med Nemci, zlasti na pr. na takrat vodilni visoki šoli v Jeni, postali učenci stremljenja, povračati se k narodni starini, so morali spoznati, da njihova preteklost ni — preteklost nemškega naroda, ampak slovanska. Zavedli so se svoje slovanske narodnosti. Pri praktičnem udejstvovanju romantičnih idej so kmalu spoznali, da je treba slovansko ljudstvo šele vzbuditi k duševnemu življenju in napol potujčeno

narodovo razumništvo šele privedi do pravega spoznanja, da njega življenska naloga ni potopiti se v tujem narodu, ampak zanemarjenemu domačemu ljudstvu ustvariti domačo kulturo.

Na podlagi tega spoznanja si moremo razrešiti pojav, da so se slovanski narodi, katerih razumništvo se je dotlej rade volje potujčevalo, naenkrat zavedli svoje narodnosti in da je isto razumništvo takorekoč prekinilo dotedanji proces narodne asimilacije, se vrnilo k narodu in mu začelo ustvarjati lastno kulturo.

Ko se je začel slovanski narodni preporod, so obstojala le slovanska ljudstva, ne narodi, le slovanska narečja z osnutki lastne književnosti, ne še književni jeziki. Vsa slovanska ljudstva, razen Rusov, so bila podložna tujim narodom, tujim državam, bila so torej politično in kulturno, socialno in gospodarsko zapostavljena, zaslužnjena. Ni čuda, ako so prvi slovanski preporoditelji proti temu žalostnemu stanju iskali rešitve v ideji združenja vseh Slovanov, v slovanski medsebojni pomoči, v slovanski vzajemnosti. To vseslovansko vzajemnost ali panslavizem so si predstavljali nekateri tudi politično, sanjajoč o političnem zedinjenju vseh Slovanov pod okriljem mogočne Rusije, drugi pa le kot kulturno, literarno združenje Slovanov, delujoč za ustvaritev skupnega slovanskega književnega jezika. Ta se jim je zdel pač šele končni cilj; zanj naj se dela na ta način, da se goji kot književni jezik domače narečje, ki naj se skupaj z drugimi približuje polagoma skupnemu slovanskemu književnemu jeziku. Pri tem so se polagoma pokazala nasprotja ob vprašanju, katero izmed narečij naj se sprejme za književni jezik, vprašanje,

ki je postalo na slovanskem jugu aktualno z nastopom ilirizma.

Slovensko kulturno življenje začetkom XIX. stoletja. Neposreden vpliv francoske prosvitljenosti se kaže v Zoisovem krogu, ki ga je vnmal ta mož za domače slovstvo, domačo omiko. Sem spada Valentin Vodnik, prvi slovenski pesnik (1758—1819), ki je začel leta 1797 izdajati prvi slovenski časopis „Ljubljanske novice“ (1797 do 1800), ki pa so prenehale že čez štiri leta. Dalje je Zoisova pobuda vzbudila zgodovinarja Karla Linharta in slavista Jerneja Kopitarja, ki je spisal l. 1808 prvo znanstveno slovensko slovnico. Ti možje, ki jih lahko štejemo med prve naše narodne preporoditelje, pa vendarle narodne probuje niso mogli zanesti še med široke sloje.

Koncem dvajsetih in začetkom tridesetih let se je pojavila v Ljubljani nova generacija, krog književnikov romantične smeri, ki so l. 1830 začeli izdajati „Kranjsko čbelico“, v kateri je nastopil Prešeren. Čbelica je združila okrog sebe vso tedanja književno generacijo; svojega duševnega voditelja in esteta pa je imela v znamenitem Matiji Čopu. Toda žal, da je prenehala že po štirih letih, ko je izšel l. 1833 njen četrti zvezek, kajti l. 1835 je utonil v Savi Čop in živahno literarno gibanje je po njegovi smrti zastalo.

Literarno delo te dobe je že stalo močno pod vplivom novih idej splošnega narodnega preporoda in slovanske vzajemnosti; nov impulz je dobilo gibanje malo nato iz Hrvatske, iz krogov Gajevoga ilirizma.

Ilirizem. Gaj in Vraz. Kakor med Slovenci, enako tudi med Hrvati narodne zavednosti

v prvih desetletjih XIX. stoletja še ni bilo; hrvatski sabor, na katerem je nastopalo hrvatsko plemstvo, ni bil izraz hrvatskega naroda, marveč le plemstva in višje duhovščine iz Hrvatske. Ta dva stanova pa nikakor nista zastopala narodne misli, tudi takrat ne, kadar sta nasprotovala madžarskim tendencam po popolnem utelešenju Hrvatske Ogrski. Plemstvo na Hrvatskem je bilo celo skoroda po večini madžarizirano; v odporu proti Pešti, oziroma Požunu, je zastopalo posebne hrvatske interese le zato, ker je s tem branilo svoje partikularistične koristi. Saj smo videli, da je celo v nemali meri popuščalo Madžarom, ko je šlo zato, zavarovati se proti Dunaju. Najjasneje se kaže narodna zavednost hrvatskega plemstva v dobi, ko so Madžari, pri katerih se je zgodaj začelo narodno gibanje, pričeli nastopati z zahtevo, da se da narodnemu jeziku veljava v vsem narodnem življenju, v šoli, uradih in v državnem zboru. Takrat so Hrvatje nastopili z zahtevo, da ostane pri njih v rabi — latinski jezik. V boju zoper madžarizacijo torej niso nastopali za svoj narodni jezik, temveč za ohranitev zastarele institucije — latinskega jezika. Dalje je vlada v smislu zgoraj navedenih sklepov l. 1833 vpeljala v hrvatske šole madžarščino kot obvezen predmet.

V to situacijo je zanesla novo gibanje šele nova doba narodnega prerajanja, propaganda vse-slovanske vzajemnosti, katere glavni apostoli so bili Čehi Jan Kollár ter Šafařík poleg Dobrovskega, Jungmanna, Čelakovskega in drugih. Hrvatje so prišli s Kollárjem, očetom slovanske narodne misli, v neposredni stik po svojem prvem buditelju Ljudevitu Gaju.

Ljudevit Gaj (1809—1872) je študiral spočetka na visoki šoli v Gradcu, kjer so se takrat (l. 1827) nahajali tudi mnogi drugi mladi Hrvatje, Srbi in Slovenci, tako n. pr. Fran Kurelac, Dmitrij Demeter, Miklošič in mnogi drugi. Ta omladinski krog se je z vso vnemo ogreval za narodno idejo; tu se je mladim možem spočela in utrdila narodna zavednost. Že tu si je Gaj zamislil vse tiste narodne načrte, ki jih je razvijal in skušal uresničiti pozneje. Iz Gradca je šel naslednje leto v Pešto na vseučilišče, kjer se je seznanil s Kollárjem, ki je bil tedaj peštanski protestantski duhovnik. Kmalu je postal Gaj eden najvnetejših apostolov panslavistične ideje. Še l. 1830 je spisal in izdal v Pešti knjižico „Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja“, v kateri je predlagal pravopisno reformo po vzoru češke pisave in književno edinstvo južnih Slovanov, zlasti Hrvatov in Slovencev. Naslednje leto se je Gaj naselil v Zagrebu in začel uspešno delo narodnega hrvatskega preporoda, priznan od vseh mladih rodoljubov za voditelja novega pokreta. Poleg Gaja so istočasno s pisano besedo vzpodbujali na obnovo hrvatske narodne zavesti med drugimi zlasti Ivan Derkos in grof Janko Drašković, ki je izdal leta 1832 politični spis „Disertacija“, v kateri je postavil zahtevo, naj se ustanovi ena politična celota, Velika Ilirija, obsegajoča Hrvatsko, Slavonijo, Vojno krajino, Reko, Dalmacijo in Bosno ter naj se ji pridružijo še slovenski deli Kranjske, Štajerske in Koroške. V njej naj bo uradni jezik ilirski, to je štokavski, vrhovno oblast pa naj izvršuje v kraljevskem (oz. cesarskem) imenu ban, katerega pravice naj se razširijo na nekdanjo stopnjo.

Po dolgotrajnem trudu je dobil Gaj slednjič dovoljenje, izdajati politični in leposlovni časopis. Tako so l. 1835 izšle prvokrat „Novine horvatske“ z literarno prilogo „Danica horvatska, slavonska i dalmatińska“. Ta dva lista sta izhajala sprva v kajkavskem narečju, ker je v Zagrebu in okolici dotlej v književnosti gospodovala kajkavščina. Toda že leta 1836 je napravil Gaj radikalno reformo: sprejel je štokavski govor Hrvatov in Srbov kot književni jezik v svoja lista, obenem pa je upeljal tudi ilirsko ime kot vnanje znamenje narodnega edinstva.

Glede imena „Ilirija“ in „ilirski“ je pripomniti, da je bilo to ime začetkom XIX. stoletja pri vseh pisateljih jugoslovanskih ali tudi drugih, ki so pisali o južnih Slovanih in njihovem jeziku, zelo razširjeno. Enako je bila pri njih tudi misel o edinstvu „ilirskih“ narodov in njih jezika prav zelo udomaćena. K „Iliriji“ in „ilirskemu“ ljudstvu so računali vse dežele in vse prebivalstvo od Jadranskega do Egejskega in Črnega morja ter do Donave in do Nemcev. To ime so smatrali poleg krajevnih hrvatsko, bosansko, dalmatińsko i. t. d. za skupno, za splošno ime vseh južnih Slovanov. Dalje je važno, da so bili izobraženci Gajeve dobe — in Gaj sam — prepričani, da so bili stari Ilirci rimske in predrimske dobe — Slovani; vsled tega so smatrali ta naziv še bolj primeren za novo književno in narodno gibanje, ki je imelo namen, zediniti vse južne Slovane v eno književno in narodno enoto. Ker pa se Bolgari še niso prav nič prebujali v narodnem oziru, jih je Gaj kmalu izločil iz obsega svoje Ilirije, kamor je štel pred vsem Srbe, Hrvate in Slovence.

To je bil začetek ilirizma. Gibanje narodnega hrvatskega preporoda, ki se je hitro širilo med mlajšo generacijo, si je pridobivalo pristašev tudi med napol potujčenim meščanstvom in plemstvom. Leta 1832 se je čul v saboru prvi hrvatski govor, kljub temu pa so stanovi nasproti Madžarom še vedno branili le — latinski uradni jezik dežele. Da je bilo hrvatsko plemstvo zaostalo v narodnem oziru, kaže stališče, ki ga je zavzelo v požunskem državnem zboru. Dočim so Madžari poleg narodno-madžarskih pravic zahtevali tudi popolno gospodarsko-socijalno osvobojenje kmeta, so se hrvatski zastopniki temu protivili, češ, da mora v tem slučaju hrvatsko plemstvo propasti. Vsled dvornega odpora je obveljal le sklep, da se kmetom dovoljuje svobodna selitev in odkup od tlake v denarju. Enako so se hrvatski zastopniki branili priznati versko svobodo za protestante na Hrvatskem.

Na državnem zboru leta 1836 so Madžari v stremljenju po narodnem preporodu in hkrati po madžarizaciji vseh dežel „ogrske krone“ v obeh zbornicah sprejeli kljub protestu Hrvatov sklep, da se ima na Hrvatskem vpeljati v gimnazije od petega razreda dalje madžarščina kot učni jezik ter da se vpelje na Hrvatskem madžarski jezik kot uradni jezik, ki se ga mora v desetih letih vsak javni funkcionar naučiti. Hrvatski zastopniki so se zoper ta sklep obrnili na novega cesarja Ferdinanda, ki mu je res odrekel sankcijo. Med Madžari in Hrvati se je s tem začela odkrita borba, ki je bila le v korist narodnemu prebujenju med plemstvom. Slednje je bilo ogorčeno na Madžare tudi radi stremljenja po osvoboditvi kmeta, duhovščina pa radi protestantskega vprašanja. Obadva

stanova sta se vsled tega približevala narodni omladini. Slednjič je začel dvor radi vedno večjih zahtev madžarske narodne stranke podpirati Hrvate, vsled česar so mladi Ilirci dosegli mnoge koncesije, ki bi jih drugače pač ne bili deležni.

Med tem se je narodni preporod po Hrvatski širil vedno bolj. Povsod so se ustanovljale narodne čitalnice; leta 1842 se je v Zagrebu ustanovila „Matica ilirska“ v korist književnosti. Ko so Madžari l. 1839 ponovili sklep glede uvedbe madžarščine v hrvatske šole in urade, je Ferdinand znova odrekel sankcijo. Tedaj pa je bila med hrvatskimi velikaši narodna misel že toliko prodrla, da je hrvatski sabor leta 1840 sklenil prositi vladarja, da se na hrvatskih srednjih šolah uredé stolice „čistega narodnega jezika“.

Splošni napredek ilirskega preporoda je slednjič preplašil prijatelje Madžarov na Hrvatskem — in teh je bilo še vedno zelo veliko med plemstvom — da so se leta 1841 organizirali v „horvatsko-ugarsko stranko“, ki je imela namen, pobijati ilirstvo. Kot protitabor ilirski „Čitalnici“ si je ta stranka ustanovila v Zagrebu svoj „kazino“, shajališče prijateljev Madžarov, ali kakor so jih imenovali Ilirci „madžaromanov“, iz česar je nastal ljudski izraz „madžaron“. Program madžaronske stranke je bil, da se ukine ilirsko ime in vpelje zopet „hrvatsko“, da se odpravi novi pravopis z „vlaško“ (to je srbsko) štokavščino na korist kajkavščini, da se Hrvati kar najtesneje združijo z Madžari v čim enotnejšo državo in vpeljejo madžarščino v urade in šole kot glavni jezik. Zoper madžarone se je ustanovila „ilirski stranka“, ki je zahtevala, da se iz habsburških hrvatskih dežel uredi od

Ogrske nezavisna politično-teritorijalna enota z banom na čelu in hrvatskim narodnim kot uradnim jezikom. V literarnem oziru je hotela, kakor že zgoraj navedeno, udejestviti kulturno skupnost tudi z ostalimi Hrvati ter s Slovenci in Srbi.

Nasprotje med ilirsko in madžaronsko stranko je postajalo vedno večje; ko je prva pri volitvah županijskega uradništva križevške, varaždinske in slednjič tudi zagrebške županije zmagala, so jo začeli Madžari na dvoru črniti kot „veleizdajniško“, „rusofilsko“. Dosegli so, da je bil imenovan nov ban, Erdeljec grof Haller, po katerega predlogu je bilo l. 1843 s Ferdinandovo odredbo prepovedano ilirsko ime in ilirski znaki. Gaj je nato svoj časopis prekrstil v „Narodne novine“, stranka pa se je pričela imenovati „narodno“. Hkrati je bil poslan v Zagreb nov cenzor, Madžar. Za literarno življenje je pomenil ta preobrat precejšen udarec; tudi Gaj sam odslej ni igral več tako važne vloge, v političnem oziru pa je ravno ta odredba povzročila še srditejši boj.

Politična borba se je nadaljevala na hrvatskem saboru l. 1843 in na požunskem državnem zboru 1843—1844. Začetkom l. 1845 so na dvoru postali zopet prijaznejši Hrvatom ter so znova dovolili rabo ilirskega imena v literaturi in postavili za cenzorja v Zagrebu Hrvata.

Napetost med obema strankama je privedla do viška l. 1845 pri volitvah županijskih uradnikov zagrebške županije. Med plemstvom, ki je volilo, so bili tudi Turopoljci, siromašni kmetski plemiči Turopolja, katere so bili madžaroni vse pridobili na svojo stran. Njih veliko število — 570 glasov — je odločilo volitve v prid madžaronom. Veliko

razburjenje, ki je vladalo na volišču, je privedlo zvečer 29. julija do izbruha sovražnosti med obema taboroma. Pri spopadu, ki se je razvil na Markovem trgu med enim delom narodne stranke in nasprotniki — plemiči so prihajali k zborovanju oboroženi — so začeli Turopoljci in vojaki, ki so bili zasedli prostore, streljati na narodnjake, pri čemer je bilo 16 ljudi ubitih in nešteto ranjenih.

Ta spopad je dal madžaronom novega pogauma; na županijski zagrebški skupščini so napravili več sklepov zoper narodno stranko, med katerimi je značilen posebno oni glede jezika: vpelje naj se zopet kajkavščina, a štokavščina naj se omeji na Slavonijo, kajti „skupni hrvatsko-slavonski jezik sploh ne obstoja“. Toda v saboru leta 1845 je narodna stranka imela večino in sklenjeno je bilo med drugim, da se naprosi vladar, da dá Hrvatski zopet samostojno vlado, kakor jo je imela nekdanj. Ta sklep je Madžare zelo razburil; postajalo je vedno jasneje, da mora med narodnim madžarskim in hrvatskim stremljenjem prej ali slej priti do očitnega preloma. Pripravljali so se usodni dogodki prevratnega leta 1848. Tik pred njim, 13. oktobra 1847, je sklenil hrvatski sabor po ognjevitim govoru Kukuljevičevem, da se ukine raba latinskega jezika ter da se vpelje kot uradni jezik narodni ilirski jezik.

V teh poslednjih letih je vodstvo narodnega gibanja v političnem oziru prešlo v roke plemstva, dočim Gaj v politiki ni igral takorekoč nikake vloge, za kar pa tudi ni imel potrebnih pogojev, ker — ni bil plemič. Pač pa je nadaljeval ves ta čas literarno ter žurnalistično delo. Oglejmo si, kako je ilirsko gibanje med tem vršilo bistveno

točko svojega programa, književno-kulturno združiti Hrvate s Slovenci in Srbi.

Kako so se štokavščini kot književnemu jeziku upirali madžaroni, zagovarjajoč kajkavščino, smo čuli že pri popisu politične borbe. Odpor proti Gajevi smeri se je pojavil tudi v Dalmaciji. Tam je bilo sicer več pristašev ilirskega pravopisa in jezika, toda večina mu je nasprotovala. Začela je izhajati l. 1844 v Zadru „Zora dalmatinska“, literarni list, katerega urednik in pisatelji niso upotrebljavali ilirskega pravopisa, marveč so pisali s svojim starim, „živim dalmatinskim jezikom“, napadajoč in zasmehujoč jezik zagrebških Ilircev.

Pač pa so se ilirskega jezikovnega programa oprijeli nekateri mladi hrvatski pisatelji iz Bosne, kamor je bilo že seglo gibanje narodnega preporoda:

Ilirizem med Slovenci. „Novice“. Ilirsko gibanje je našlo spočetka velik odziv med Slovenci. Kakor so bili onstran Sotle Slavonci, Bosanci, Dalmatinci poleg Hrvatov, tako tudi Slovenci takrat še nismo imeli skupnega narodnega imena, marveč so prevladovali še vedno pokrajinsko-zemljepisni Kranjci, Štajerci, Korošci i. t. d. Kakor pa ni bilo enotne narodne zavesti, tako tudi ni bilo enotne pisave, enotnega jezika. Tedaj se je začela tudi med Slovenci širiti ilirska ideja, misel o književnem edinstvu s Hrvati in Srbi. Mladi naraščaj, ki je prihajal v stike z narodnimi Hrvati na hrvatskih šolah, je širil to misel dalje. V drugi polovici tridesetih in začetkom štiridesetih let je že bilo na Slovenskem, zlasti med duhovščino, mnogo navdušenih Ilircev; prvi med njimi je bil Stanko Vraz, doma iz vzhodne Štajerske. Ta se je z vso vnemo oprijel ilirskega gibanja; preselil

se je naposled v Zagreb, kjer je kot pesnik in urednik igral važno vlogo v književnem življenju. On je izvajal ilirsko idejo tudi v praksi, s tem, da je pričel kratkomalo pisati v „ilirščini“. Najbolj se je ukoreninilo novo gibanje po Štajerski in Koroški, manj po Kranjski, kjer je živeje dejstvovala tradicija Trubarjeve dobe ter sploh dotedanja književno-kulturna preteklost, ki je bila že ustvarila dovolj trden osnutek lastni kranjsko-slovenski književnosti. Tu ilirski književni jezik ni mogel prodreti, dasi je ilirska ideja silno veliko pripomogla k probuji narodnega življenja. Odločilno je bilo, da se vodilni slovenski pisatelji in pesniki, poleg Čopa pred vsem Prešeren, niso zavzeli za novo idejo. Bali so se, da bi vpeljava ilirskega jezika naravnost onemogočila narodno probujo, ker bi ljudstvo ne umelo jezika. Gotovo je bila važna tudi okolnost, da ilirskega jezika niso obvladali, dočim je n. pr. Prešeren za svoje genijalno delo brezpogojno moral rabiti jezik, v katerem sredstvo ni moglo delati ovir vsebini. Tako se je zgodilo, da so Slovenci kljub Vrazu in mnogim Ilircem vendarle obdržali svoj poseben jezik ter da so Kranjci s Prešernom potegnili za seboj tudi Štajerce in Korošce. Pač pa je na škodo bohoričici prodrla ilirska pisava, takomenovana „gajica“, pri čemer so igrale Bleiweisove „Novice“ veliko vlogo.

L. 1843 je začel v Ljubljani izhajati slovenski časopis „Kmetijske in rokodelske novice“, drugi slovenski časopis. Izdajala ga je kranjska kmetijska družba, urednik pa mu je bil dr. Janez Bleiweis. Novice, ki so sprva bile namenjene pred vsem gospodarskim, kmetiskim in rokodelskim zadevam, so postajale vedno bolj narodno glasilo

mladega slovenskega preporoda. Postale so središče in ognjišče, okrog katerega so se zbirali slovenski pisatelji, mnogim izmed njih so bile prva šola v pisanju. Budile so med narodom veselje do branja in s tem obenem slovensko zavednost. V dopisih, ki so jim prihajali iz vseh slovenskih krajev, so obravnavale narodne, politične, jezikovne, pravopisne, literarne zadeve. Po njih se je močno razširila med Slovenci zavest skupnosti ter slovensko ime samo, pripomogle pa so tudi, da je iz začetne pravopisne in jezikovne zmede izšel književni slovenski jezik z gajico, to je češko-ilirsko pisavo, dasi so Bile Novice z Bleiweisom in dopisniki spočetka neodločne glede tega. Bleiweis, ki je postal kot urednik lista vedno bolj vplivna in naposled celo vodilna oseba med Slovenci, je širil slovensko narodno zavest tudi s prirejanjem javnih govorov in s slovenskimi pesmimi v ljubljanskem gledišču.

Kakor na Hrvatskem in po ostalem slovanskem svetu, tako so tudi na slovenski narodni preporod močno vplivali tisti možje, ki so bivali v dijaških letih na tujem, na nemških univerzah v Gradcu in na Dunaju, kjer so se v dotiki z Nemci bolj zavedali svoje narodnosti, dočim jih je stik z drugimi Slovani vedno bolj pridobival za vseslovansko vzajemnost. Ti možje so postali, ko so prišli v domovino, glavni narodni buditelji.

Pravo politično življenje se na Slovenskem še ni moglo razviti, ker je bil tostran Kolpe in Sotle absolutizem popolnejši in ker Slovenci kot političen faktor v tedanjem fevdalnem sistemu sploh niso prihajali v poštev, ker niso imeli plemstva. Politično življenje je pri nas rodilo šele 1848. leto.

Razvoj srbstva na južnem Ogrskem. Ilirizem in Srbi. Položaj srbstva na južnem Ogrskem je bil začetkom XIX. stoletja še dokaj ugoden. Koncem XVIII. stoletja so Srbi dosegli versko in državljansko enakopravnost in na prosvetnem polju so imeli zaznamovati znatne uspehe. Ustanavljale so se še nove šole; l. 1810 je bila ustanovljena gimnazija v Novem Sadu, l. 1812 pa učiteljsišče v Šent-Andriji, premeščeno leta 1816 v Sombor, kjer se nahaja še dandanes. Prejkoslej so za napredek prosvete izredno mnogo storili imoviti srbski meščanski sloji, pred vsem trgovci.

Da pa prosveta kljub razmeroma zelo številnim šolam ni mogla dovolj prodreti med ljudstvo, vzrok temu je bil med drugim umetni jezik, ki so se ga posluževali Srbi v književnosti, zmeš med ruščino, srbščino in cerkveno slovanščino. Že Dositej Obradović je nastopil proti njemu; kar pa je on le želel in oznanjal, to je izpeljal znameniti Vuk-Štefanović Karadžić, ki je šele ustvaril po dolgotrajni borbi narodni jezik, današnjo književno srbščino.

Vuk Štefanović Karadžić (1787—1864) je bil rojen v Tršiću v zapadni Srbiji, kamor se je bila njegova rodovina priselila iz Hercegovine. V mladih letih se je udeleževal srbskega upora zoper Turke, po katastrofi l. 1813 pa je odšel na Dunaj, kjer se je seznanil s Slovencem Kopitarjem, ki je bil takrat med drugim tudi cenzor srbskih publikacij. Kopitar ga je v smislu svojega naziranja, naj se vsako večje slovansko narečje razvije v književni jezik, nagovarjal, naj začne pisati v pravem srbskem narodnem govoru in naj zbira in objavlja srbske narodne pesmi, ki do takrat sploh še niso

bile znane med evropskim svetom. In res je pričel Vuk izdajati srbske narodne pesmi, ki jih je sam zbiral med ljudstvom; te pesmi so poleg drugega tudi vplivale na Gaja, da se je odločil za štokavščino, hoteč ostati s tem kolikor mogoče blizu Srbom. Vuk, ki je spočetka, kakor drugi srbski pisatelji, pisal slaveno-srbsko, je začel pisati živ srbski jezik, s čemer je naletel pri vsej srbski javnosti, pri pisateljih, pri duhovščini, zlasti tudi v uradnih krogih v novoosvobojeni Srbiji na velik odpor. Borba za uvedbo narodnega jezika in novega pravopisa, ki ga je vpeljal Karadžić, pa je trajala zelo dolgo; Vuka so sumničili tujega političnega vpliva in katoliške propagande ter so imenovali njegov jezik „govedarski jezik“. Prodreti je mogla njegova reforma šele, ko ji je dal l. 1847 znameniti Djuro Daničić znanstveno osnovo in argumentacijo in je istega leta Branko Radičević izdal svoje pesmi v novem jeziku in pravopisu. V petdesetih letih je novi pravopis vedno bolj prevladoval, v šestdesetih pa je postal tudi uradno veljaven.

Karadžićev jezik je bilo južno, hercegovsko narečje, terej jekavščina, v kateri pišejo do sedaj Srbi v bivših habsburških pokrajinah ter Hrvati, dočim je v Srbiji v zadnji dobi prevladala ekavščina. Njegova pisava je današnja srbska cirilica („vukovica“).

Dočim se je med Srbi vršila borba za pravopis, se je Gaj z ostalimi Ilirci trudil, da tudi srbsko književnost privede v ilirsko skupnost. Toda težave so bile velike, kajti Srbi so se nahajali takrat tudi književno ter prosvetno razmeroma v dobrem stanju. V političnem oziru jih je sicer tiščal absolutizem

in njihovi cerkveno-narodni sabori se niso sklicevali. V kulturnem oziru pa se Srbi lahko ponašajo, da so si prvi med avstrijskimi Slovani ustanovili svoje književno in znanstveno društvo „Matico srpsko“, osnovano l. 1826 v Novem Sadu. Ustanovili so jo po vzgledu Madžarov, ki so si organizirali l. 1825 v Budimpešti svojo „Akademijo“; šele po srbskem vzgledu so si osnovali tudi drugi Slovani svoje književne „matice“. Srbska Matica, ki obstoja še danes, je izdajala vsakoletni „Srbski letopis“. Ko je nastopil Gaj, so imeli Srbi že na vseh poljih književnosti več ali manj znamenitih predstaviteljev, na katere so gledali „Ilirci“ z velikim občudovanjem. Zato so se jim skušali kolikor mogoče približati, trudeč se, da uredijo svoj književni jezik kolikor najbolj mogoče po srbskem govoru; da so imele pri tem tudi Vukove izdaje srbskih narodnih pesmi važen vpliv, o tem je bil že zgoraj govor. Kljub pravopisni razprtiji so mogli Srbi vendarle s ponosom gledati na svoje slovstvo, bodisi glede množine kot glede raznoličnosti.

Na razmerje Srbov do ilirizma je vplival tudi politični položaj srbstva, ustanovitev samostojne srbske kneževine, kamor je stopilo v službo mnogo ogrskih Srbov in ki je polagoma postajala središče prerajajočega se srbstva. Ker so imeli Srbi pred seboj praktično izvršljivo nalogo obnavljanja lastne državnosti, zato ni čuda, da je nanje razmeroma manj vplivala ideja vseslovanske vzajemnosti in da so imeli namesto sanj o zbližanju in združenju slovanskih jezikov pred sabo delo obrambe in razvitja srbske narodnosti, srbskega jezika.

Posebno je vplival na stališče Srbov do ilirizma njihov sum, nezaupanje napram Ilircem v političnem

smislu. Smatrali so jih namreč za nekako orodje avstrijske politike, stremeče za tem, da si osvoji balkanski polotok, srbsko kneževino. Pri tem so se sklicevali mnogokrat na besede Ilircev, s katerimi so ti branili ilirsko gibanje pred oblastmi, kažoč na njega politično važnost za avstrijsko zunanjo politiko. Sploh so Srbi zbliževalne poskuse s katoliške strani radi sumničili tendenc „pošokčevanja“.

Kljub vsemu temu so Ilirci vendarle tudi med Srbi dobili dokaj prijateljev in celo vnetih pristašev, ki so znali uvideti in priznati velik pomen ujedinjevalnega gibanja. Med te sta spadala Pavel Stamatović in Peter Joanović, pa tudi sam znameniti srbski rodoljub Sava Tekelija. Ti in še nekateri drugi so zagovarjali ilirizem ter pošiljali svoje proizvode in dopise v zagrebške ilirske liste. Toda velika večina srbskih avtorjev je bila iz zgoraj navedenih vzrokov protivna ilirizmu in mnogi izmed njih, tako zlasti Fedor Pavlovič iz Banata, so strastno napadali Ilirce. Fedor Pavlovič je l. 1838 ustanovil političen časopis „Serbske narodne novine“ z literarno prilogo „Serbskij narodnij list“, s katerima je hotel paralizirati vpliv ilirizma med Srbi. Zlasti je očital Ilircem, da hočejo vpeljati umetni naziv „ilirski“, ki ga nihče v resnici ne pozna, zahtevajoč, da se vsi Srbo-Hrvati imenujejo kratkomalo Srbi ter rabijo cirilico. Enako je Jovan Subotić dokazoval historično neutemeljenost ilirskega imena, zahtevajoč, da se mesto tega za Hrvate kakor za vse južne Slované vpelje ime srbsko, ki je edino utemeljeno, ker ga nosi največje jugoslovansko narčje, ker ima slavno preteklost (Dušanovo carstvo) in ker je dejansko od Ilircev vpeljani književni jezik — srbski jezik.

Ti nazori so postali polagoma splošni med Srbi in so tvorili eden glavnih vzrokov za razdor med Hrvati-Ilirci in Srbi. Navzeli so se jih tudi oni, ki so spočetka kazali kolikor toliko naklonjenosti ilirski ideji; tudi Vuk Karadžić je zapisal v bistvu isto. Takega naziranja Hrvati seveda niso mogli sprejeti; razvila se je polemika med Ilirci in Srbi radi imena, ki je prenehala šele po l. 1843, ko je bila prepovedana raba ilirskega imena. Ilirce in Srbe je zopet zblížala šele borba z Madžari, od katerih je obojim pretila vedno večja nevarnost. Ta skupnost protimadžarskih interesov se je posebno udeleževala v revolucionarnih bojih l. 1848. Toda do književno-kulturnega združenja s Srbi ni prišlo.

Tako je končavala doba ilirizma s tem, da je ilirska ideja združila pač v eno književno-kulturno ter narodno skupnost vse Hrvate, ni pa mogla pritegniti k tej enoti ne Slovencev, ne Srbov. Ilirski dobi jugoslovanske zgodovine je ostal torej značaj in pomen dobe — preporeda hrvatske književnosti, hrvatske narodnosti. Ime ilirsko je prenehalo šele po l. 1848 ter se umaknilo obnovitvi hrvatskega imena v dobi, ko ga je avstrijska vlada v obnovljenem absolutizmu hotela zlorabiti v svoje politične svrhe. Toda ideja skupnosti jugoslovanskih plemen kljub temu neuspehu ni zamrla, marveč se je v kratkem pojavila znova, privzemši si novo ime — jugoslovanstva, katerega glavni voditelj je postal — Strossmayer.

13. Avstrijska revolucija leta 1848 in Jugoslovani.

V dušeče ozračje Metternichovega absolutizma je nenadoma udarila razburljiva vest o izbruhu takoimenovane februarske revolucije v Parizu. 23. februar in naslednji dnevi l. 1848 so odpihnili absolutistični režim Louisa Philippa in kralja samega; v Parizu so zopet oklicali republiko.

Kakor iskra v sodu smodnika je delovala vest o pariški revoluciji po ostali Evropi, a najhuje v njeni sredini, kjer se je bilo nakopičilo dovolj nezadovoljnosti. Poleg Nemčije in Italije se je val revolucije najmočneje pojavil v Avstriji. Tu je vzbudil v sodelovanje dvoje velikih gibanj. Po eni strani se je odzvalo liberalno ali svobodomiselnostno meščansko stremljenje, ki je zahtevalo svobodo tiska, besede in pouka, združevanja in zborovanja, enakost vseh stanov pred zakonom, ukinjenje socialno-gospodarskih predpravil plemstva na korist kmetom, dalje ustavo in z njo združeno ljudsko zastopstvo ter sodelovanje na vladi. Poleg teh splošnih političnih zahtev, ki so se pojavljale v vseh evropskih državah v bistvu povsod enako, je izbruh revolucije v Avstriji sprožil tudi narodne težnje njenih mnogoštevilnih narodov. Podelitev

političnih pravic je za te narode morala sama po sebi pomeniti tudi dosego narodne samostojnosti, izpolnitev zahteve politične samouprave v okviru narodne skupine, torej narodno samoodločevanje. Pri tem se je kmalu izkazalo, da si nacijsionalne težnje posameznih narodov medseboj nasprotujejo; zato so se vneli med njimi razpori, ki so se razvili, kjer je razvoj okoliščnosti to dopuščal, do pravih medsebojnih bojev. Ta borba je kazala ponovno zelo ostre oblike; naperjena je bila tam, kjer je zadela koj spočetka ob odpor državnega vodstva, proti državi sami; tako je bilo pri Madžarih, Poljakih in Italijanih. Tam, kjer so interesi narodov nasprotovali navedenim protidržavnim smerem, pa so nasprotno prizadeti narodi iskali opore pri državnem vodstvu samem in s tem nevede podpirali borbo centralistično orijentirane državne politike proti lastni usodi; primer za to so poleg Rumunov in Srbov posebno Hrvati. Drugod je bila narodna samozavest še premalo razvita, da bi igral narod dovolj izrazito nacijsionalno politiko; k tej skupini smo spadali poleg Rusinov zlasti Slovenci.

Veliko različnost narodnih teženj je izrabila dinastija naposled v svojo korist; le tako je mogla slednjič — dasi z zunanjo pomočjo — zmagati nad centrifugalnimi narodnimi težnjami, hkrati pa tudi nad liberalnim stremljenjem samim ter uvesti zopet — absolutizem.

Na zunanje je izbruhnila revolucija najpreje na Dunaju. Na dan 13. marca, ko so se zbrali nižjeavstrijski stanovi k zasedanju, so nastali okrog zborovalnega poslopja hrupni nemiri, pri katerih je vojaštvo rabilo orožje. To pa je splošno razburjenje, povzročeno po vesteh iz Pariza, še podžgalo; po

drugi strani je na dvoru vsled dogodkov zavladal tak strah, da je bil Metternich nemudoma odslovljen. Dne 15. marca („marčni dnevi“) so se že izpolnile glavne ljudske zahteve, med drugim svoboda tiska, oboroženje ljudstva, ustanovitev nacionalne garde; izdana je bila slovesna obljuba, da se državi podeli ustava. Ker je novo Pillersdorfovo ministerstvo razglasilo ustavo, ki je premalo ustrezala modernim težnjam, so se veliki nemiri na Dunaju ponovili dne 15. maja. Prestrašena vlada je koj obljubila izpolnitev glavne ljudske zahteve: sklicanje ustavodajnega državnega zbora (konstituante). Volitve so se vršile nemudoma in slovesna otvoritev avstrijske konstituante se je vršila dne 22. julija.

Med nenemškimi narodi so bili Madžari po svojem političnem stanju gotovo na prvem mestu. Narodni preporod je pri njih hitro napredoval in v ogrskem državnem zboru, ki ga je dvor kljub absolutističnim tendencam vendarle moral sklicevati, se je izobličila močna stranka, ki je dosegla v narodnem oziru popolno zmago s tem, da je vpeljala v deželi madžarski jezik v šolo, urad in vse javno življenje. Toda nacionalna madžarska stranka je postala hkrati tudi radikalno-liberalna, hoteč udejestviti na Ogrskem moderne težnje v socialno-gospodarskem in upravno-političnem oziru. Njen vodja je postal Ludovik (Lajoš) Košut, ki sicer ni bil član državnega zbora. Njegove narodne in politične težnje so pridobile večino v dolenji zbornici; končni cilj jim je bil vzpostavitev samostojne ogrske države, ki naj bi bila le po personalni uniji zvezana z ostalimi habsburškimi deželami, eventualno pa naj bi se ustanovila povsem

samostalna madžarska republika. Napram nemadžarskim narodnostnim manjšinam je vodila Košutova stranka enostavno politiko: hotela jih je kratkomalo pomadžariti, stoječ na stališču, da je Ogrska enotna država, enoten narod, ki naj govori tudi enoten jezik. Vladalo je mnenje, da je mogoče madžarizacijo izvesti že v eni generaciji. Tako je ogrski državni zbor, na novo sklican leta 1847, v januarju 1848 znova sklenil, da se v vsej Hrvatski vpelje po kratkem odlogu madžarski uradni jezik.

Razumljivo je, da je na te ogrske nacionalne in politične tendence izbruh pariške revolucije napravil velik vtis. Košut je na seji državnega zbora dne 3. marca 1848 predlagal, da se zahteva od vladarja: da dobi tudi preprosto ljudstvo zastopstvo v državnem zboru, ki naj se sestaja vsako leto v Pešti (ne v Požunu); narodna vojska, odgovorno, od avstrijske vlade nezavisno ogrsko ministrstvo; ustavna svoboda za vse avstrijske narode. Te zahteve je dolnja zbornica sprejela, dočim jih je zgornja odklonila. Ko pa je na Dunaju izbruhnila revolucija, je tudi gorenja zbornica sprejela navedene predloge, katerim je Košut dodal še proglašenje enakih dolžnosti in pravic vsega prebivalstva ter ukinjenje vseh kmetskih služnosti, tlake in desetine. Državni zbor je poslal posebno deputacijo na Dunaj, ki je dosegla sankcijo navedenim sklepom. Sestavilo se je prvo samostojno ogrsko ministrstvo pod Batthyanyjem; Košut je imel v njem portfelj za finance, Déak za pravosodje. Dne 11. aprila je bil zaključen zadnji ogrski stanovski državni zbor; volilni red za novi državni zbor ni priznaval Hrvatske kot celote; temveč so slavonske županije volile poslance enako kot ogrski komitati.

Med tem so se tudi na Hrvaškem začeli važni dogodki. Ko je prišel glas o prevratu na Dunaju, so se jeli gibati narodni možje, zlasti, ker je postajalo jasno, da je treba v očigled madžarskim tendencam stati budno na straži. Dne 25. marca je zborovala v Zagrebu velika skupščina, sklicana po narodnih voditeljih Gaju in Kukuljeviću; na njej so bile sklenjene sledeče „narodne želje“: da se imenuje banom baron Jelačić (bansko mesto je bilo tedaj ravno nezasedeno), da se hrvatske dežele (Hrvatska, Slavonija, Vojna krajina, Dalmacija in Reka) ujedinijo, da se postavi odgovorna narodna vlada, nezavisna od ogrske, da se volijo poslanci v hrvatski sabor, ki naj zboruje vsako leto, da se ukinejo zadnji sledovi kmetske služnosti in plemiških predpravic. Posebna deputacija je bila poslana na Dunaj, da izrazi hrvatske želje pred prestolom. Med tem je bil že 23. marca imenovan Jelačić za bana; ker je ta narodni mož postal tudi poveljujoči general vse Hrvatske in Vojne krajine, je zavladalo nad tem po Hrvaški veliko zadovoljstvo. Kajti spor z Madžari se je ostril; nova ogrska vlada je začela nasilno vpeljavati madžarski uradni jezik po Hrvaškem, dasiravno dotični sklepi še vedno niso dobili sankcije. Ban Jelačić je dne 19. aprila izdal cirkular na vse hrvatske oblasti, da ne sprejemajo od nikogar nikakih uradnih povelj, razen od njega kot vrhovnega poveljnika dežele, postavljenega od kralja. Ta naredba je bila naperjena proti ogrski vladi; postajalo je jasnejše, da se bodo Hrvatje v sporu z ogrsko vlado, ki je vedno bolj izločevala vladarjev vpliv, opirali na dvor, ne meneč se za naredbe ogrskega ministrstva. Tudi Jelačić je stal na stališču, da se mora razmerje Hrvatske do

Ogrske, t. j. do ogrske krone, popolnoma na novo urediti, „na novem temelju svobode, samostalnosti in enakosti“, toda določiti to razmerje, v to je poklican samo hrvatski sabor. Zato je Jelačić dne 18. maja razpisal volitve v Hrvatski, Slavoniji in Vojni krajini. Volitve, za katere je imel aktivno pravico poleg plemiča in duhovnika vsak posestnik, trgovec, obrtnik in uradnik, so se vršile koncem maja; poleg 191 voljenih poslancev, med katerimi so bili vsi ilirski prvaki, je spadalo v sabor tudi gotovo število virilistov. Novi sabor se je sestel v Zagrebu dne 5. junija. Vsakega novega bana je moral sledeči sabor slovesno instalirati, pri čemer je po starem običaju instalacijo vodil zagrebški nadškof. Ker je bil ta odsoten, je Jelačića instaliral — srbski patrijarh Josip Rajačić, kar se je zgodilo v znak bratske sloge med Hrvati in Srbi.

Skupna nevarnost pred Madžari je namreč obe plemeni močno zbližala. Srbi so vzpričo visoke narodne zavednosti morali zgodaj priti v nasprotje z madžarskim šovinizmom, ki je hotel nemadžarskim narodnostim Ogrske vsiliti madžarsko narodnost. Tako se je tudi med južno-ogrskimi Srbi pojavilo ogorčenje nad Madžari, saj so tudi oni ob izbruhu revolucije mislili, da je prišel veliki čas, ko je mogoče uresničiti narodno svobodo. Dne 1. maja se je zbrala v Karlovcih slovesna skupščina Srbov iz Bačke, Banata in Srema, na katero so prišli tudi posebni zastopniki Hrvatov, med njimi voditelj Kukuljević. Na njej so bili ob velikanskem navdušenju proglašeni važni sklepi, ki vsebujejo narodni program Srbov v monarhiji. Srbske zahteve so bile: da se obnovi srbska patrijarhija — metropolit Josip Rajačić je bil proklamiran za srbskega

patrijarha — ; v političnem oziru naj Banat, Bačka, Baranja in Srem tvorijo teritorialno-politično enoto srbsko Vojvodino, nezavisno od Ogrske; načeluje ji srbski vojvoda pod cesarjevo oblastjo. Za vojvodo je bil izvoljen Štefan Šupljikac, ogulinski polkovnik, ki se je nahajal v avstrijski armadi na italijanskem bojišču in ki se je šele v septembru vrnil v Vojvodino ter prevzel poveljstvo nad njo. Med tem se je vodstvo srbskega gibanja poverilo Rajačiću; ustanovil se je narodni odbor, ki naj vodi organizacijo in obrambo dežele. Na dvor na Dunaj se je odposlala posebna deputacija, ravno tako tudi na hrvatski sabor. S Hrvati se je kot „z bratskim narodom istega jezika, iste krvi“, sklenila ozka zveza proti Madžarom, kajti oboji so se dobro zavedali, da jim preti od teh skupna nevarnost.

Na dunajskem dvoru so spočetka, ker je bil položaj napram Madžarom še nejasen, odklanjali srbske zahteve. Ogrska vlada je hotela srbsko gibanje z vojaško silo zatreti, kar se ji ni posrečilo. Nasprotno, z narodnim odborom v Karlovcih je potegnilo domala vse prebivalstvo južne Ogrske in Hrvatske in začela se je krvava borba med Srbi in četami, ki jih je poslala peštanska vlada zoper nje. V teh bojih so Srbi dobivali izdatno pomoč iz kneževine Srbije, odkoder so prihajali številni prostovoljci pod poveljstvom Štefana Kničanina. V Vojvodini sta se pojavila tudi bivša srbska kneza Miloš in Mihael Obrenović. V sledečih bojih, v katerih so se izredno srdito bojevali zlasti na močnih okopih pri Sentomaša (Srbobranu), so so imeli Srbi težko stališče, kajti čete, ki jih je peštanska vlada pošiljala zoper nje, so bili redni

vojaški oddelki, dočim so njihove sile sestojale iz prave ljudske vojske, sicer izredno hrabre in junške, toda bojujoče se dolgo brez izvežbanih višjih poveljnikov.

Novi hrvatski sabor, ki je imel 6. junija prvo sejo, je zboroval v smislu sklepov skupščine z dne 25. marca. Zakonov ogrskega državnega zbora z l. 1848 ni proglasil, sklenil je le ukinjenje kmetskega podložništva in splošno plačevanje davka, s čimer je za Hrvatsko prenehal fevdalni sistem. Glede bodočega razmerja Hrvatske do Ogrske in Avstrije se je sabor postavil na federalistično stališče, izrazivši željo, da se monarhija preuredi po vzgledu Svice v državno zvezo; vsaka narodna država naj ima svoj zbor in svojo vlado, na Dunaju pa naj obstoja skupni parlament in skupna vlada za vojsko, finance in trgovino ter zunanje zadeve. Nadalje je sabor sklenil, da se obnovi banska oblast „od Drave do morja“ in se tudi Krajina ter Dalmacija združita s Hrvatsko. Dalje se je zahtevala tudi bližja zveza s srbsko Vojvodino in slovenskimi pokrajinami.

Nato se je ban Jelačić na čelu posebne deputacije napotil k cesarju v Innsbruck, kjer je bil 18. junija slovesno sprejet, dasi ga je posebna cesarska naredba že 10. junija odstavila od banske časti in vojaškega poveljstva. Tako možato vlogo je igral takrat dvor v strahu in omahovanju med Madžari in nasprotnimi silami! Jelačić pa je kljub temu ostal ban in ko so Madžari poskušali pridobiti zase Slavonijo, se je napotil v juliju tja in je vso deželo razen Osjeka pridobil zase.

V juliju se je Jelačić napotil na Dunaj, da bi se pogajal z Madžari, kakor se je želelo z obeh

strani. Toda do sporazuma ni prišlo. Jelačić se je vrnil v Zagreb prepričan, da se bo moral spor z Madžari odločiti z orožjem. Začele so se priprave za vojno; ban je zbiral zlasti граниčarske čete. Dne 1. septembra je posedel madžaronsko Reko. Malo nato je Jelačić dobil cesarsko pismo, s katerim se preklicuje odstavljenje z dne 10. junija. Ko je še dobil od Radeckega iz Italije pomoči v denarju in orožju, je Jelačić dne 7. septembra napovedal ogrskemu ministrstvu vojno z motivacijo: „... Mi hočemo enakost in ravnopravnost vseh narodov in narodnosti, ki živijo pod ogrsko krono... Ker ogrsko ministrstvo misli, da ne more pristati na te pogoje, nalaga nam čast in dolžnost, da poskusimo zadnje: da primemo za orožje.“ Postavil je v Zagrebu bansko vlado ter dne 11. septembra na čelu hrvatske vojske prekoračil Dravo v smeri na Čakovac.

Med tem so se bili zvršili po ostali monarhiji važni dogodki, katerih posledice so prinesle tudi ureditev hrvatsko - madžarskega spora, in sicer obojim v škodo.

Izbruh revolucije je pri vseh Slovanih monarhije sprožil živahno narodno gibanje, tako tudi pri Slovencih. V vseh večjih mestih so nastala politična društva, pojavilo se je mnogo političnih listov. Toda priznati je treba, da Slovenci nikakor nismo bili dorasli revolucionarnemu duhu tega leta. Narodna zavednost je bila pri nas še veliko premajhna, omejena na malo število izobraženstva, pred vsem mladine; manjkalo je politične izobrazbe. Ogromna množica ljudstva ni imela smisla ne za politične, še manj pa za narodne težnje; pri kmetskem prebivalstvu je obstojalo razumevanje le za ukinjenje

tlake in desetine, v čemer je ležal zanj ves pomen nove dobe. Še najbolj v ospredju slovenskega narodnega gibanja so stali Slovenci v Gradcu in Dunaju; tu se je spočela tudi zahteva po „zedinjeni Sloveniji“, to je združenju vseh slovenskih dežel v eno upravno skupino. Toda v domovini je vladala glede tega našega maksimalnega narodnega programa te dobe velika mlačnost, nedoslednost in nevednost. V provizoričnem deželnem zboru koroškem in štajerskem se je v § 1. nove deželne ustave sprejela določba, da sta vojvodini nerazdeljivi, a Slovenci temu niso ugovarjali. Slovenski politiki v domovini niso imeli nikakega jasnega nazora ne o narodnem programu, ne o pomenu revolucionarnega gibanja. Razumljivo je tedaj, da se je tudi težnja po ožjem združenju s Hrvati in Srbi pojavljala le sporadično; isti čas, ko je hrvatski sabor stavil zahtevo, da se Hrvatski poleg srbske Vojvodine pridružijo tudi slovenske dežele, so se mnogi slovenski politiki izjavljali proti zvezi s Hrvati, drugi pa so govorili o njej le površno, brez vsake uvidevnosti za potrebo jugoslovanskega narodno-političnega programa, kakor ga je postavil sabor. Med tistimi politiki, ki so zvezo s Hrvati in Srbi vneto zagovarjali, sta bila Korošca Matija Majar in Andrej Einspieler; hrvatskega sabora pa se je kot zastopnik Slovencev udeležil dr. Štefan Kočevar.

Slabotno slovensko politično javnost je poleg tega razburjalo vprašanje volitev v nemško narodno skupščino v Frankfurtu. Leto 1848. je namreč poživilo tudi gibanje za zedinjenje in obnovitev stare Nemčije. Vlade nemških držav, tudi Avstrije, se temu gibanju, ki glede izvedbe svojega programa

nikakor ni imelo jasne, enotne politike, niso mogle upirati, in tako so bile razpisane volitve za ustavodajno nemško narodno skupščino, ki se je zbrala 18. maja v Frankfurtu. Od avstrijskih dežel naj bi se teh volitev udeležile le one pokrajine, ki so nekdanj pripadale k Nemčiji, torej poleg nemških češke in slovenske dežele. Dočim je poleg Čehov večina slovenskih politikov bila zoper Frankfurt, so se izjavili mnogi naši politiki za volitve. Zato so se volitve vršile neenotno; nekateri slovenski okraji sploh niso volili, pa tudi v drugih okrajih izvoljeni Slovenci se frankfurtske skupščine niso udeleževali.

Kot nekaka protiakcija nemški narodni skupščini so sklicali slovanski politiki slovanski shod v Prago v dneh 2. do 13. junija 1848. Tu naj bi se določila politika slovanskih narodov v Avstriji, zlasti napram imperijalističnim težnjam Nemcev in Madžarov. Na shod so prišli poleg zastopnikov Poljakov, Rusinov, Slovakov tudi zastopniki Srbov, Hrvatov in Slovencev, dasi smo bili slednji le slabo zastopani. Vodstvo so imeli na shodu Čehi, med katerimi je takrat prevladoval Palacký, ki je bil po vzoru Havlička zoper politični panslavizem; boječ se premoči reakcionarne Rusije je zastopal nazor, da je treba Avstrijo ohraniti in v nji priporiti premoč Slovanom. Na shodu so bile zastopane tudi radikalnejše struje, zlasti se je odlikoval Rus Bakunin, ki je zahteval kot program razrušenje Avstrije kot pogoj osvobojenja Slovanov in ustanovitve demokratične slovanske federacije. Toda na kongresu, ki se je pri izdelovanju podrobnih načrtov razdelil na sekcije po narodih, je prevladala zmerna, avstrofilska smer, tako da je bila sprejeta

izjava proti političnemu panslavizmu. Vendar so bili radikalni elementi na kongresu močni; oporo so imeli zlasti med praško omladino. Prišlo je na binkoštno nedeljo 11. junija v Pragi do nemirov; po ulicah so se pričeli boji in gradile so se bari-kade. Tedaj je praški poveljnik knez Windischgrätz začel kratkomalo s topovi bombardirati Prago, na kar je nastal zopet red; slovanski kongres se je v splošni zmešnjavi hitro razšel. Glede jugo-slovanskega vprašanja se je postavil na program hrvatskega sabora oziroma Karlovških sklepov, za Slovence pa je zahteval zedinjeno Slovenijo.

Izmed sklepov avstrijskega državnega zbora, v katerem smo imeli Slovenci kakih 16 poslancev, med njimi vsled agrarnega značaja volilnega gibanja nekaj čisto nesposobnih mož, je važen oni glede ukinjenja tlake in desetine ter vsakršne podložnosti kmeta napram gospodi. Sicer pa Slovenci na tem državnem zboru niso nastopali kot narodna celota in so tudi v političnih zadevah hodili različna pota.

Dočim je avstrijski dvor prvi čas revolucije igral skrajno omahljivo, skoro pasivno vlogo, so mu polagoma dogodki sami pomagali iz zadrege. V Parizu je zmagalo meščanstvo, ko je general Cavaignac kot diktator v strašnih pouličnih bojih 23.—27. junija zmagal radikalno socijalistično delavstvo. Še bolj so ugodne vesti iz Italije dvignile pogum vojaških in reakcionarnih krogov na dvoru. Cesar Ferdinand je bil spočetka pripravljen upornim Italijanom, ki so jim prišli na pomoč Piemontezi, odstopiti Lombardijo; ko se mir vendarle ni sklenil, je zmagal Radecki nasprotnike v več bitkah, zlasti pri Custozi (25. julija), tako da se je moral sardinski kralj umakniti in skleniti premirje. Ti uspehi

kakor tudi Windischgrätzov nastop proti Čehom, vse to je poleg drugih okolnosti vplivalo na dvor, da se je v borbi med Jelačićem in Madžari postavil na hrvatsko stran. Sicer so bile že preje reakcionarne simpatije na strani Srbov in Hrvatov, ki so se borili zoper Madžare, katerih zahtevam so se na dvoru le v sili udajali; Jelačićev nastop je bil potemtakem zaželen dogodek, ki je sprožil ves nadaljni potek stvari, vodeč ga v reakcionarne struge.

Ko je Jelačić dne 11. septembra prekoračil Dravo, je proglasil, prišedši v Čakovac, Medjimurje za sestavni del Hrvatske, nato pa korakal preko Kaniže in Stolnega Belgrada proti Pešti. Madžarske čete so se umikale brez boja. Pod vtisom teh dogodkov je demisijonirala Batthyanyjeva vlada in državni zbor je poveril vodstvo državnih poslov Košutu. Toda cesar je imenoval 25. septembra podmaršala grofa Lamberga za komisarja na Ogrskem, podredivši vse čete onstran Litve njegovemu poveljništvu. Tedaj je državni zbor na Košutov predlog prepovedal Lambergu sprejeti poveljstvo, razjarjena množica pa ga je dne 27. septembra na cesti v Pešti napadla in usmrtila. Dne 28. septembra so se pri Pakosdu spoprijele Jelačićeve čete z Madžari; bitka je ostala neodločena, dasi sta si obe strani pripisovali zmago. Tretji dan po bitki se je Jelačić obrnil ter se napotil proti Dunaju.

Na dvoru so porabili umor grofa Lamberga, da so začeli odločilni udarec zoper Madžare. Dne 3. oktobra je cesarski manifest razglasil, da se razpušča ogrski državni zbor ter se obenem razveljavijo vsi njegovi sklepi, hkrati pa se proglašaja ban Jelačić za vrhovnega poveljnika vseh čet na

Ogrskem. Ko je avstrijski vojni minister Latour poslal Jelačiću čete z Dunaja na pomoč, je nastalo na Dunaju strašno ogorčenje. Radikalno krilo je dobro čutilo, da bi pomenila zmaga nad Madžari hkrati tudi zmago reakcije nad vsemi pridobitvami revolucije. Vsled tega množica četam ni pustila odkorakati. V srditih pouličnih bojih dne 6. oktobra so zmagali radikalni elementi; Latourja so usmrtili in ga obesili na poulično svetilko. Vse je hitelo se oboroževati, dobro vedoč, da je prišel odločilni trenutek. Tedaj je cesar z dvorom zapustil Dunaj in se preselil v Olomuc, avstrijski državni zbor pa odpoklical dne 22. oktobra v Kromeriz; toda ta se povečini ni odzval cesarski odredbi.

Dvor je sklenil dunajske upornike s silo ukrotiti. Ban Jelačić je prispel na Dunaj, ki ga je že oklepala cesarska vojska pod poveljstvom Windischgrätza. Obleganemu mestu je prišla na pomoč madžarska vojska, ki jo je Jelačić dne 30. oktobra potolkel pri Schwechatu, nakar se je naslednji dan Dunaj podal zmagovitim generalom.

Zmagovita reakcija je hotela sedaj uničiti nele odpor Madžarov, temveč preklicati slovesno jim dano ustavo z lastnim ministrstvom. Ker se je pa dvoru zdelo vseeno neumestno, da bi cesar Ferdinand prelomil svojo besedo, so izbrali drug načrt. Dne 2. decembra se je v Olomucu Ferdinand odrekel prestolu na korist svojemu osemnajstletnemu nečaku Francu Jožefu (1848—1917). Ta je sicer v svojem manifestu izjavil, da želi vladati „na osnovi ravnopravnosti vseh narodnosti monarhije, enakosti vseh državljanov pred zakonom in s sodelovanjem narodnih zastopnikov pri zakonodaji“, toda po pravici so vsi svobodoljubni elementi s

skrbjo pričakovali nadaljnega razvoja. Istega dne (2. decembra) je bil ban Jelačić imenovan za gubernatorja Reke, potem pa tudi za civilnega in vojaškega gubernatorja Dalmacije. Poleg tega je bil baron Franjo Kulmer, eden hrvatskih voditeljev, imenovan za hrvatskega ministra, ki naj bi bil zakoniti posredovalec med dvorom in hrvatsko vlado. Tako je bila podoba, da se bo uresničil hrvatski narodni program, nad čemer je zavladovalo na Hrvatskem veliko zadovoljstvo.

Tudi Srbom, ki so poslali po padcu Dunaja slovesno deputacijo na cesarski dvor v Olomuc, so se ugodile glavne njihove zahteve. 15. decembra jim je cesar v posebnem patentu potrdil ustanovitev patrijarhije v Karlovcih z Rajačićem kot prvim patrijarhom; enako se jim je priznala Vojvodina ter Šupljikac kot prvi srbski vojvoda. Nadalje je bila obljubljena notranja ureditev Vojvodine v korist srbskim narodnim in cerkvenim težnjam in sicer po obnovitvi miru. Te koncesije so dajale Srbom upanje, da se jim bo ustreglo tudi glede tretje točke njihovega programa, glede pridruženja srbske Vojvodine trojedini kraljevini hrvatsko-slavonsko-dalmatinski.

Še v zimskem času, zlasti pa začetkom leta 1849, so udrle cesarske vojske na Ogrsko ter dosegle velike uspehe, zasedle Budim in Pešto, odkoder se je Košutova vlada umaknila v Debrecin. Bila je podoba, da je madžarskega upora konec. Tedaj so avstrijski dvorni in vladni možje — skrajno reakcionarnemu ministrstvu je stal od 20. novembra na čelu knez Schwarzenberg — smatrali, da je prišel primeren čas, odpraviti preliberalni avstrijski državni zbor. Dne 7. marca je v Kromerizu vojaštvo

zasedlo posvetovalno dvorano ter razgnalo poslance, dočim je bila dne 4. marca proglašena nova, oktroirana ustava za celo cesarstvo.

Oktroirana ustava z dne 4. marca 1849 obljublja skupni državni zbor (Reichsrat) za celo cesarstvo z Ogrsko in Hrvatsko vred, z deželnimi zbori; ukinja torej posebno ustavo za Ogrsko, pa tudi ne izpolni hrvatskega narodnega programa, ustanavlja sicer srbsko Vojvodino s Sremom ter jo loči od Ogrske. Razumljivo je tedaj, da je vzbudila povesod, zlasti med Hrvati, veliko nezadovoljstvo. Toda bilo je prepozno, reakcija je zavladala v zvestih in odpadlih deželah povesod enako. Madžari so na oktroirano ustavo odgovorili z odstavljenjem Habsburžanov in so spomladi leta 1849 avstrijske vojske zopet pognali iz Ogrske. Bili so naposled šele z rusko intervencijo premagani (Vilagoš 17. avgusta l. 1849). Oktroirana ustava sploh ni stopila v veljavo, ker je bila s cesarskim patentom z dne 31. decembra 1851 kratkomalo odpravljena in nastopil je zopet absolutizem. Ta doba absolutizma (1849—1859), ki se naziva navadno po notranjem ministru Bachu, je skušala izbrisati vse sledove revolucionarne dobe v političnem kakor narodnem oziru. Vladi se niso zdele nič manj nevarne narodne težnje narodov, ki so bili na njeni strani, kakor onih, ki so ji bili nasprotovali v odkritem boju. Zato so prejeli lojalnejši Slovani, zlasti Hrvatje in Srbi, isto za plačilo, kar so dobili Madžari, Italijani in Nemci za kazen.

Dočim je ostalo za Bachovega absolutizma na Slovenskem pri starih kronovinah, so bile na Hrvatskem politične pravice še manjše ko pred letom 1848. Ban Jelačić je sicer ostal še nadalje

na čelu dežele, toda banska vlada se je preobrazila v c. kr. namestništvo. Uradni jezik je bil od 1854 dalje edinole nemški, mnoga višja, vplivnejša uradniška mesta so se podeljevala tujcem, poleg Nemcev tudi Čehom in Slovencem, ki so poleg domačih „nesumljivih“ mož vzdrževali absolutistični in germanizatorični režim („Bahovi huzari“).

Ne Dalmacija, ne Vojna krajina se ni združila s Hrvatsko, pač pa se je uredila srbska Vojvodina s Temišvarom kot glavnim mestom; pridružen ji je bil tudi Srem. Šupljikac je umrl že leta 1848, novega vojvode Srbi sploh niso dobili. Dasi so imeli v bojih z Madžari l. 1848—1849 velike žrtve, vendar se je reakcija obračala tudi zoper nje, zatirajoč jim duševno življenje. Cesar sam si je privzel naslov velikega vojvode srbskega, Vojvodino pa je upravljal tujec Mayerhofer s tujimi uradniki.

14. Ustavne borbe v Avstriji 1860—1873 in Jugoslovani.

Poraz pri Solferinu in z njim združena izguba Lombardije l. 1859, zlasti pa trajne finančne težkoče, povzročene po zavoženi gospodarski politiki, vse to je povzročilo konec absolutizma. Leta 1860 je sklical cesar na Dunaj takoimenovani „pomnoženi državni svet“, v katerega sta bila poklicana izmed Jugoslovanov Hrvata Vranicani in Strossmayer. V tem svetu sta se pri posvetovanju o reformi notranjega ustroja države pokazali dve stranki, centralistična in federalistična, od katerih je slednja zahtevala priznanje in avtonomijo historično političnih individualitet — pri nas kronovin —, ki naj imajo za skupne zadeve skupni parlament. Ta stranka je bila v večini, zato je cesar v oktobru 1860 izdal „oktobrsko diplomo“, ki je vračala avstrijskim narodom ustavo v smislu nekakega nepopolnega federalizma. Ker ni bila popolnoma vseč ne federalistom, še manj seveda centralistom, je prevladala na dvoru centralistična struja; imenovano je bilo novo, Schmerlingovo ministrstvo in v februarju 1861 je bil razglašen „februarski patent“ s centralistično ustavo v nemško-nacijonalnem duhu. Dočim so oktobrsko ustavo zagovarjali

zlasti Slovani Čehi in Poljaki ter Slovenci, — Madžarom je nudila seveda premalo — pa so morali biti vsi nenemški narodi nezadovoljni s februarским patentom; zato so vsi nastopali zoper vladoželjne Nemce. Vnela se je dolgotrajna borba med centralisti in federalisti, ki je končala naposled z dualizmom.

Volilni red za poslansko zbornico — poleg katere je obstojala še gosposka zbornica — je bil prikrojen tako, da je imelo nemško meščanstvo in plemstvo zagotovljeno večino. Poslance za državni zbor so volili deželni zbori, v katerih so imeli premoč plemiči in meščani. Prvi državni zbor se je sestal v maju 1861. Proti centralistični ustavi so nastopali vsi nenemški narodi, zahtevajoč priznanje historičnega prava. Čehi so zahtevali oživotvorenje države češke krone in od l. 1863 sploh niso hoteli več priti v skupni državni zbor, Poljaki so hoteli obnoviti svojo samostojnost vsaj v Galiciji, Benečija sploh ni poslala odposlancev na Dunaj. Madžari in ravno tako tudi Hrvatje o skupnem državnem zboru niso hoteli ničesar slišati ter tudi niso poslali nikakih poslancev.

Slovenci do dualizma. Kakor ostali nenemški narodi so se morali tudi Slovenci boriti zoper nemški centralizem. Pri tem so se oklepali oktobrske diplome, želeč pretvoriti državo v federalističnem smislu. Ker so se vsi njihovi naravni zavezniki (Čehi, Poljaki, Hrvatje, Madžari) sklicevali na historično pravo, so tudi Slovenci krenili isto pot, dasi je bil naš položaj popolnoma drugačen in smo se mogli uspešno opirati le na prirodno pravo, ako smo hoteli koristiti vsemu narodu. Dasi so se oglašali posamezni glasovi za združeno Slo-

venijo, vendar so se v splošnem Slovenci oklenili zgodovinskega načela. V dnevni politiki je zahteval od l. 1861 naprej slovenski program: 1. narodno enakopravnost in 2. razširjenje deželne avtonomije v okviru enotne, ustavne Avstrije. Toda Slovenci so napravili še en korak v stran; koncem septembra l. 1865 so se zbrali vodilni politiki v Mariboru ter sklenili pod vtisom Belcredijevega nastopa in septembrskega manifesta naslednji program: Kranjska vojvodina naj se razširi zopet na vse ono ozemlje, ki ji je bilo prideljeno leta 1522, to je na vzhodno Istro, Trst in Kras, ki je združen z Goriško. Kranjska, Koroška, Primorska in Štajerska naj se združijo v „Notranjo Avstrijo“, kakor je obstojala nekdanj ter naj imajo skupni zbor, kamor pošiljajo svoje poslance deželni zbori. Za narodne zadeve naj obstojajo posebne narodne kurije, narodni zbor. — Mariborski program je bilo mrtvorojeno dete in je bil po vojni l. 1866 popolnoma pokopan. Dualizem pa je slovensko politiko močno pretresel in jo pognal na samostojnejša pota.

V tej dobi so tvorili vsi slovenski politiki le eno skupno stranko, ki se je opirala pred vsem na kmetско ljudstvo in je bila v kulturno-političnem oziru konservativna. Plemstvo ter velik del meščanstva je tvorilo nemško stranko, kateri so pripadali tudi mnogi „nemško misleči“ Slovenci, takoimenovani „nemškutarji“. Na Primorskem imamo mesto nje italijansko stranko enakega značaja.

Narodno življenje se je v tej dobi zelo poživilo. Nadaljevalo se je takorekoč delo leta 1848; probuja naroda je napredovala, začele so se po mestih, trgih in večjih krajih ustanavljati čitalnice, ki so postale središče narodnega življenja. S čital-

nicami so se polagali temelji slovenski drami, glasbi in petju, tu se je pletlo in razvijalo vse družabno, narodno in politično življenje Slovencev. Po njih šele se je slovenščina polagoma uvajala v javnost, da je postajala občevalni jezik srednjih slojev.

Središče slovenske politike je postajala Kranjska; vendar Slovenci tudi v kranjskem deželnem zboru še niso imeli večine.

Uvedba ustavnosti je prinesla veljavo tudi slovenskemu jeziku. L. 1862 je izdalo Schmerlingovo ministrstvo naredbo, da morajo sodišča s Slovenci obravnavati slovensko, pisati slovenske zapisnike in izdajati slovenske razsodbe. Poslovenile so se ljudske šole, nemščina se je vpeljala od drugega šolskega leta kot predmet. V srednje šole se je najprej uvedla slovenščina kot predmet. Da bi priborili slovenščini še več pravic, zlasti v srednji šoli, za to so se borili Slovenci, — toda dostikrat zelo mlačno, ker so le premnogi narodni možje sami književno slovenščino preslabo obvladali.

Hrvat je do dualizma. Na Hrvaškem je bil l. 1860 zopet vpeljan narodni jezik v šole in urade, „Bahovi huzarji“ so morali zapustiti deželo in na njih mesta so bili poklicani prvi narodni možje. Ko se je z oktobrsko diplomom deželi vračala ustava, je novi ban Šokčević sklical bansko konferenco 55 najuglednejših hrvatskih veljakov, da se posvetujejo o narodnih zadevah in predlagajo zaželjene preuredbe. Na Dunaju se je osnoval za hrvatske zadeve dvorski dikasterij. Banska konferenca je stavila predlog o zedinjenju vseh hrvatskih dežel z Dalmacijo in Istro vred. Toda Dalmacija kljub cesarskemu nasvetu ni hotela poslati svojih odposlancev na posvetovanje v Zagreb, ker je pri

volitvah dobila v deželi večino italijanaška ali avtonomaška stranka, proti kateri je ostala narodna stranka, ki je zahtevala združenje s Hrvatsko, v manjšini.

Da bi potolažili Madžare, so na Dunaju leta 1860 Ogrski zopet priključili Medjimurje, obenem pa ukinili srbsko Vojvodino in njeno ozemlje zopet pridružili Ogrski.

Dasi Hrvatje niso bili navdušeni za oktobrsko ustavo, vendar je vzbudila precejšnje nade na boljšo dobo. Splošna nezadovoljnost pa je prevladala, ko je bil objavljen februarški patent. Na Ogrskem državni zbor, ki je bil pravzaprav le deželni zbor brez Hrvatske in Erdelja, ne le da ni hotel poslati odposlancev na skupni zbor na Dunaj, marveč se je kratkomalo postavil na stališče, da velja še vedno po državnem zboru z leta 1848 sklenjena ustava (personalna unija). Zato je bil 22. avgusta 1861 z vojaško asistenco razpuščen.

Na Hrvatskem se je sestal sabor, voljen na podlagi Jelačićevega volilnega reda iz leta 1848, v aprilu 1861, a brez zastopnikov Reke, dočim so poslanci iz Vojne krajine in Srema — Srbi — prišli šele tekom zasedanja. Sabor, v katerem so sedeli najodličnejši hrvatski prvaki, je poleg zahteve o združenju vseh hrvatskih zemelj sklepal pred vsem o razmerju do Dunaja in Pešte.

Najti pravo politično orijentacijo v tem času za Hrvate ni bilo lahko vprašanje. Iz Pešte jih je Déak, vodja zmernejše stranke, vabil, da sodelujejo z njim ter si na ta način zagotove svojo staro ustavo, Dunaj jih je klical v osrednji parlament. Dasi so vedeli, da obstoja veliko nasprotje med njihovimi in madžarskimi težnjami, vendar so sodili

na podlagi bridkih izkušenj iz dobe po l. 1848, da jim Dunaj nikdar ne more postati odkrit in zanesljiv prijatelj. Sodili so, da jim postanejo Madžari preje odkriti zavezniki, izmodreni po nesrečni usodi zadnjih let; zato so se nagnili k Pešti.

Pri tem vprašanju so se izobličile tri stranke. Večino je imela narodna stranka, ki so jo tvorili poglavitno pristaši nekdanje ilirske stranke. Ali z drugimi besedami, domala vsa narodna hrvatska inteligenca, dete ilirizma, se je politično opredelila v narodno stranko. Nadaljevala je delo narodnega preporoda, na podlagi uspehov ilirskih preporoditeljev; njeno delo je slonelo na osnovi slovanstva in jugoslovanstva. Zastopajoč naziranje, da se nobeno jugoslovansko pleme zase, enako hrvatsko, ne more upirati močnejšim protivnikom, vidi njihovo bodočnost le v medsebojni zvezi, v edinstvu vseh Jugoslovanov. Hrvatje in Srbi tvorijo eno narodno individualnost; k tej enoti pa pripadajo tudi Bolgari in Slovenci. Hrvatje in Srbi bi imeli biti kot jedro jugoslovanstva središče prosvetnega dela Jugoslovanov. Notranje jedinstvo Jugoslovanov je prvi pogoj za narodni obstanek in temelj za politično ujedinjenje. Kulturno ujedinjenje je prva etapa v tej evoluciji: ujednačenje jezika, znanosti, prosvetnih institucij. Srbski oziroma hrvatski jezik, ki je centralen, naj bi polagoma sprejeli za književnega tudi Slovenci in Bolgari. Ujedinjeni Jugoslovani naj svojo kulturno misijo smatrajo v tem smislu, da ustvarijo eden tip kulture, ki bo v bistvu sinteza vzhodnega in zapadnega tipa.

Te ideje so bile v narodnem oziru vodilne jugoslovanski generaciji hrvatske zgodovine,

grupirane v narodni stranki. Vodilni duh ji je bil poleg historika Franja Račkega znameniti Josip Juraj Strossmayer, škof v Djakovu, veliki narodni in kulturni prvoboritelj in mecen hrvatski. On je stal dolgo dobo v ospredju hrvatskega javnega dela, spočetka tudi kot političen voditelj, pozneje, ko je po breuspešni borbi z Madžari stopil iz politične aktivnosti, pa še vedno kot najagilnejši duh vodilne narodne inteligence. Mož širokega obzorja in velike koncepcije je zapustil vsej svoji dobi v narodnem, prosvetnem oziru mogočno sled.

Naziv „jugoslovanski“, ki je stopil popolnoma na mesto „ilirskega“, se je uporabljal kot zunanja označitev edinstva; tako se je imenovala še sedaj obstoječa „Jugoslovanska akademija“ v Zagrebu, ki se je ustanovila po Strossmayerjevi zaslugi leta 1867. Leta 1861 je hrvatski sabor v znak sloge med Hrvati in Srbi vzakonił za narodni jezik naziv „jugoslovanski jezik“.

Toda kakor so bile narodne ideje jugoslovanske generacije pozneje pokopane pod zmagujočim pravaštvom in protisrbskim hrvatskim ekskluzivizmom, tako je tudi politična taktika narodne stranke doživela popoln neuspeh.

Narodna stranka je stala na stališču, da je vsled dogodkov l. 1848 pravno popolnoma prenehala vsaka zveza med Hrvatsko in Ogrsko ter da je ostala krona, to je oseba vladarjeva, še edina vez, ki veže obe deželi. Kljub temu je po nazeranju narodne stranke Hrvatska voljna stopiti v realno unijo z Ogrsko, ki naj se določi s posebnim dogovorom, — toda šele takrat, ako Ogrska pravo-veljavno prizna samostojnost in neodvisnost Hrvatske in njeno teritorijalno celokupnost, t. j. zahtevo

po združitvi Hrvatske-Slavonije z Vojno krajino, Reko, Medjimurjem in Dalmacijo. Pri tem zakonodaja in vrhovna uprava v političnem, naučnem, verskem in pravosodnem oziru ne more biti skupna.

Proti temu predlogu večine je nastopila unijonistična stranka, kateri so poleg pravih madžaronov pripadali tudi mnogi bivši Ilirci, katere je absolutizem pognal v to smer; ta stranka je zahtevala istotako realno unijo z Ogrsko, toda brez kakršnikoli pogojev. Posebej pa sta nastopila še dr. Evgen Kvaternik in dr. Ante Starčević, ki sta gledala na Pešto ravno tako nezaupno, kakor na dunajsko vlado, zato sta zahtevala, naj Hrvatska v direktnem pogajanju z vladarjem samim doseže popolno samostojnost. V tej skupini je začetek poznejše stranke prava. Kažoč na neizvedljivost poslednjega programa, ki je bil sicer v načelu vsem simpatičen, je narodna stranka ostala pri svojem predlogu glede razmerja do Ogrske, ki je bil v saboru sprejet. Glede skupnega parlamenta na Dunaju je sklenil sabor soglasno, da se Hrvatska s Slavonijo ne udeležuje državnega sveta in izjavil z večino glasov, da nima Hrvatska nikakih skupnih zadev z Avstrijo. Ta dva sklepa sta bila vzrok, da je dunajska vlada tudi hrvatski sabor razpustila (8. novembra 1861), vendar je bil sklep večinske narodne stranke glede razmerja z Ogrsko še sankcioniran. Tudi se je ustanovila za Hrvatsko najvišja sodna instanca, stol sedmorice, in hrvatski dvorski dikasterij je bil spremenjen v hrvatsko dvorsko pisarno. Na Hrvatskem in Ogrskem je nastopil absolutistični režim, toda pasivna rezistenca prebivalstva je šla tako daleč, da prebivalstvo ni hotelo dajati ne davkov, ne vojakov, proti čemer

se je oblast borila z nasilnim pritiskom. Proti pristašem narodne stranke so se vršile hude persekucije.

Pod težo teh razmer je nastala na Hrvatskem nova, „samostalna“ stranka (Mažuranić, Kukuljević in dr.), ki se je odcepila od narodne stranke. Voditelji nove stranke so se bali, da se bodo na posled Madžari vendarle pogodili z Avstrijo in pri tem dosegli gospodstvo nad Hrvati; treba je zatorej izrabiti konstelacijo in se pogoditi z Avstrijo na podlagi realne unije, to je vojne, diplomatske in financijalne skupnosti. Schmerlingova vlada, ki se je trudila, da pridobi za skupni državni zbor Slovake, Rumune, ogrske Nemce in Srbe, je poskusila, da pomaga na Hrvatskem samostalcem do vlade, da bi na ta način zlomila odpor Madžarov. V to svrhu je bil spremenjen saborski volilni red v korist novi stranki, toda pri volitvah, ki so se vršile v poletju 1865, je ista dobila le tretjino glasov. Proti njej se je združila narodna stranka (Strossmayer, Rački, Mrazović) z unijonisti; tudi število Starčević-Kvaternikovih pristašev se je pomnožilo.

K dualizmu. Neuspeh na Hrvatskem je močno omajal Schmerlingovo pozicijo, zlasti, ker od l. 1863 oziroma 1864 tudi Čehov in Moravcev ni bilo več v dunajskem parlamentu. Zato je v juliju 1865 odstopil in na njegovo mesto je prišel grof Belcredi. Nova vlada je bila nasprotna nemškemu centralizmu, zastopajoč konservativno-federalistično stališče, ki ga je hotela realizirati s podelitvijo večje kronovinske avtonomije, a se želela hkrati pogoditi z Ogrsko in Hrvatsko. Na Ogrskem samem je bila Déakova stranka priprav-

ljena nekoliko popustiti ter priznati gotove skupnosti monarhije. Zato je cesarski manifest v septembru 1865 sistiral februarско ustavo s skupnim državnim zborom, za čas, da se izvrši sporazum z Ogrsko in Hrvatsko. Na Ogrskem je novo sklicani državni zbor po Déakovem predlogu izvolil posebno komisijo, ki naj izdela zakonski načrt za bodoče razmerje Ogrske do Avstrije.

Na Hrvatskem se je sestal sabor v septembru 1865 in na cesarski predlog izvolil dvanajstčlansko regnikolarno deputacijo, da se z enako deputacijo ogrskega državnega zbora posvetuje glede medsebojnega državnopravnega razmerja, kakor tudi glede razmerja do celokupne monarhije. Deputacija, izvoljena iz članov narodne in samostalne stranke s Strossmayerjem kot predsednikom, se je v aprilu do junija 1866 pogajala z Madžari, toda do sporazuma ni prišlo. Madžari niso hoteli priznati Hrvatski državnopravne enakopravnosti in ji tudi niso priznali Medjimurja ter Reke. Tako je bilo politično stanje, ko je izbruhnila vojna z Nemčijo in Italijo l. 1866, ki je Avstrijo popolnoma izrinila iz Nemčije in Italije in povzročila na znotraj popoln preobrat, to je uveljavljenje dualizma.

Nastanek dualizma. Madžarska politika se je v svojem boju zoper habsburško-nemški centralizem opirala spočetka na lastno narodno odporno moč. V drugi dobi borbe v šestdesetih letih so Madžari računali pred vsem na zunanje-politično konstelacijo. Déak, voditelj madžarske politike, je vedel, da se ne da s približevanjem ničesar doseči od dunajske vlade, „ki se bo upirala, dokler je mednarodni odnošaji ne prisilijo k po-

puščanju.“ In res, uspeh madžarske politike je združen z zunanjepolitičnimi dogodki leta 1866.

Belcredi je ob svojih pogajanjih z Madžari imel načrt, preurediti Avstrijo v pet avtonomnih skupin: Ogrsko, Hrvatsko - Slavonsko, Češko (z Moravsko in Šlezijo), Poljsko (Galicijo z Bukovino) in Avstrijo, to je nemške alpske dežele s slovenskimi pokrajinami. Ta načrt, ki bi potisnil Slovence v nemškoavstrijsko skupino, pa je ostal neizvršen; Nemci, ki so se mu trdovratno upirali, so dosegli, da je Belcredi odstopil in da je postal ministrski predsednik grof Beust. Ta je sklenil z Madžari pogodbo, po kateri so slednji zavladali na Ogrskem in Hrvatskem, Nemci pa so si obdržali vladavo v avstrijski državni polovici, prepuščajoč polagoma Galicijo gospodstvu Poljakov. Tako je bila l. 1867 sklenjena avstrijsko-ogrska pogodba, po kateri se je država razdelila na dve državni polovici, ki ju je družila poleg vladarjeve osebnosti še skupnost zunanjih zadev, trgovske politike in vojske. Vsaka državna polovica je dobila posebno ministrstvo in poseben parlament, za skupne zadeve pa je volil vsak parlament poseben odbor, takoimenovane delegacije.

Dualizem je sklenila avstrijska vlada z Madžari na svojo roko, proti volji večine slovanskih narodov, ki so se skušali na razne načine boriti zoper njega.

Hrvati in dualizem. Ko so se pod Belcredijem začela pogajanja z Madžari, je bil sklican tudi hrvatski sabor (1. novembra 1866). Zborovanje se je vršilo pod vtisom Belcredijevega federalističnega načrta, kateremu so postali Hrvatje zelo naklonjeni, odkar je vsled zunanjepolitičnih dogodkov

ginila nevarnost pred nemškim centralizmom, katerega so se najbolj bali, in pa odkar je neugodni rezultat regnikolarnih deputacij pokazal, da Madžari ne mislijo sprejeti hrvatskega državnopravnega stališča. Zato je sabor 17. decembra 1866 sklenil (proti glasovom unijonistov), da se opusti ideja unije z Ogrsko ter da se poskuša samostojno doseči sporazum z Avstrijo, naj se torej ne pošiljajo poslanci v ogrski državni zbor. Hrvatje so prišli tedaj do uverjenja, da se bodo v zvezi z ostalimi Slovani, Slovenci, Čehi, Poljaki in Rusini najlažje borili zoper narodno zatiranje.

Toda bilo je prepozno. Ko je Beust izpodrinil Belcredija in izvedel avstrijsko-ogrski sporazum, je cesar pozval sabor, naj pošlje svoje zastopnike v Pešto. Hrvatski sabor je odgovoril, da ne more poslati svojih odposlancev v ogrski državni zbor, ker še ni urejeno vprašanje razmerja med Hrvatsko in Ogrsko; nato je bil sabor dne 25. maja 1867 kratkomalo razpuščen. Brž nato je ban Šokčević odstopil in za banskega namestnika je bil imenovan baron Levin Rauch z nalogo, da izvede hrvatsko-ogrsko pogodbo po onih načelih, ki jih je postavila ogrska regnikolarna deputacija l. 1866. Na Hrvatskem so se začela preganjanja narodne stranke, oktroiran je bil nov, madžaronom ugoden volilni red, ki je zlasti znatno povečal število virilistov, število voljenih poslancev pa znižal na 66. S tem volilnim redom se je pod pritiskom vladnih organov posrečilo pridobiti unijonistom veliko večino glasov. Ko so narodni poslanci, ki so si rešili samo 14 mandatov, izstopili iz sabora, so ostali unijonisti sami in odposlali v Pešto regnikolarno deputacijo 12 članov, ki je z enakoštevilno ogrsko

deputacijo določila hrvatsko-ogrsko državnopravno pogodbo.

Hrvatsko-ogrška pogodba (1868) določa med glavnimi točkami, da je Hrvatska popolnoma avtonomna v zakonodaji in upravi, v notranjih zadevah, bogočastju, nauku in pravosodju, ostale zadeve pa se proglašajo za skupne in vodijo naj jih skupna ministrstva financ, poljedelstva, trgovine in narodne obrambe (domobranstvo), pri kateri se imajo osnovati posebni hrvatski oddelki. O teh skupnih zadevah razpravlja „skupni zbor vseh kraljevin ogrske krone, v katerega pošiljajo Hrvatje svoje odposlance, 29 v doleno ali poslansko, 2 v gorenjo, gosposko zbornico. To število se je leta 1873 ob ukinjenju enega dela Krajine povečalo na 34 poslancev, l. 1881 ob ukinjenju ostale Krajine pa na 40 poslancev v doleno in 3 v gorenjo zbornico. Glede financ je bilo določeno, da ima prejemati Hrvatska za kritje svojih avtonomnih stroškov 2,200.000 for. (pavšalno) za deset let, ker se ima financijalna pogodba obnavljati vsakega desetega leta. Dalje se je določilo, da je hrvaščina uradni jezik tudi pri skupnih uradih v Hrvatski (tako na pr. pri financi, pošti, železnici). Deželi načeluje ban, ki ga imenuje kralj „na predlog in ob sopodpisu skupnega ogrskega ministrskega predsednika“. Glede obsežnosti Hrvatske so Madžari obljubili, da se bodo potegovali zato, da se Dalmacija pripoji Hrvatski, obdržali pa so si Medjimurje, a glede Reke, ki je tudi unijonisti niso hoteli prepustiti Ogrski, ni prišlo do sporazuma; toda vladar se je postavil na ogrsko stališče in je Reko prisodil Ogrski kot „posebno telo, spojeno z ogrsko krono“.

Tako se je v glavnem glasila hrvatsko-ogrsko nagodba, ki sta jo ogrski državni zbor in hrvatski sabor sprejela in potrdila še istega leta 1868, na kar je dobila tudi vladarsko sankcijo.

Oktroiranje dualizma in ustvaritev hrvatsko-ogrsko nagodbe po madžarskem receptu je zbudila pri Hrvatih enako kakor pri drugih Slovanih silno ogorčenje. Proti opoziciji narodnih elementov je vladal ban Rauch z unijonističnim saborom z absolutističnimi sredstvi, s preganjanjem narodnih ljudi in zatiranjem narodnega časopisja. Leta 1870 je bilo celo vsako napadanje nagodbe proglašeno kot „zločin motenja javnega miru“, ali celo kot veleizdaja.

Slovenci in borba zoper dualizem. Slovenci so se udeleževali v zvezi z drugimi Slovani, zlasti Čehi, borbe zoper dualizem. Toda med Slovani ni bilo složnega, enotnega nastopa, kajti njih interesi niso bili enaki. Beustova vlada je znala pridobiti zase Poljake, obetajoč jim obsežno avtonomijo v Galiciji ter popolno gospodstvo nad Rusini; na podlagi teh koncesij jim je bila dualistična preuredba države simpatična in so ji nehali nasprotovati. Napram Čehom in Slovencem pa je vlada posegla po odločnih sredstvih. Češki in moravski deželni zbor, ki sta podala izjavo za samostojno češko državo in nista poslala poslancev na Dunaj, sta bila razpuščena; pri novih volitvah so z vladno pomočjo Nemci dobili večino. Tudi kranjski deželni zbor, ki je dobil pri volitvah slovensko večino, je sklenil 28. februarja 1867 adresno zoper vladne namere, dasi v mili obliki. Toda že 1. marca je bil razpuščen in razpisane nove volitve, pri katerih je narodna stranka, dasi oslABLJENA,

vendarle obdržala večino. Neodločno in nedosledno vlogo so igrali slovenski poslanci v državnem zboru. Dasi so bili proti dualizmu in so celo govorili zoper njega, so po večini glasovali — zanj. Nova, takomenovana „decembrska“ ustava, ki izpreminja februarški patent v smislu dualizma, je bila sprejeta z nekaterimi slovenskimi glasovi! Svoje postopanje so utemeljevali poslanci z oziri na — solidarnost s Poljaki in zavezniškimi tirolskimi Nemci, z ozirom na obljubljeni razširjenje deželne avtonomije in — ker niso hoteli motiti soglasja v zboru! Ves ta čas so se Slovenci vneto borili za konservativni konkordat proti nameram liberalne vlade.

Opisano postopanje poslancev je vzbudilo v domovini veliko ogorčenje zoper „prvake“. Že delj časa nezadovoljna struja mlajše inteligence je naposled začela očitnejšo borbo zoper politiko „starih“, katerih vodja je bil še vedno Bleiweis. 2. aprila 1868 je začel v Mariboru izhajati političen list „Slovenski Narod“, glasilo „mladih“. Mladi so zahtevali na zunaj energičnejšo in odločnejšo narodno politiko s ciljem federalizacije Avstrije in združenja vseh Slovencev v eno administrativno celoto ter ožje stike z ostalimi Slovani. Mladi so zahtevali tudi doma smotrenejšo in velikopoteznejšo politiko. Med starimi so bili poleg voditelja Bleiweisa zlasti važni Costa, Svetec, Toman, med mladimi pa Dominkuš, Jos. Vošnjak, Razlag in drugi, med publicisti poleg Jurčiča zlasti France Levstik. Opozicija, zlasti njena omladina, pa je zastopala hkrati tudi v kulturnopolitičnem oziru nova, svobodomiselnna načela; slovenska inteligenca se je hotela izviti iz ozkih poti konservativne Bleiweisove politike. Borba se je vnela tudi v književnosti,

kjer so zoper prazno šarlatanstvo Bleiweisovcev nastopile ostre kritike Stritarjeve, Levstikove in drugih mladih pisateljev in pesnikov.

Razkol v radikalno - svobodomiselno in konservativno stranko se je začel v mnogem oziru po vzoru Čehov, kjer je tedaj zoper konservativne „staročehe“ nastopala „mladočeška“ stranka. Zato so slovensko opozicijo radi nazivali „mladoslovensko“.

Spor med obema strujama je postajal vedno ostrejši; mladi so sprožili energično akcijo za ustanovitev zedinjene Slovenije po deželnih zborih, toda stari so se po večini tako neodločno vedli, da je ogorčenje na radikalni strani le še naraščalo. Malo ublažil se je spor, ko so Slovenci z drugimi federalisti, Hrvati, Poljaki, Bukovinci, izstopili dne 31. marca 1870 iz državnega zbora, ker nemško-centralistična vlada ni hotela popustiti v pogajanjih s Poljaki.

V zadnji veliki notranje - politični avstrijski krizi. Istočasno so veliki svetovno-politični dogodki zelo vplivali na slovensko in sploh slovansko politično mišljenje. Vedno večja agresivnost nemštva je nagibala avstrijske Slovane, da so iskali zaslombe pri ostalih Slovanih, zlasti pri Rusih. Tako je pridobivala rusofilska politična orijentacija tudi med Slovenci vedno več pristašev, kar se je najpreje pokazalo po l. 1867, ko je proti volji Slovanov zagospodoval dualizem. Avstrijski Slovani — razen Poljakov — so v odgovor na dualizem demonstrativno priredili potovanje v Rusijo na etnografsko razstavo v Moskvo. Tega potovanja so se udeležili tudi Slovenci, Matija Majar je bil najjimenitnejši udeležnik med njimi.

Rusofilsko vseslovansko mišljenje se je še pojačilo l. 1870, ko so nemške zmage nad Francozi vzbudile bojazen, da se Prusija obrne zoper Avstrijo in si jo podvrže oziroma jo razbije. Slovani so se zatekali k upanju na vseslovansko bodočnost, k velikemu ruskemu stricu, išoč pri njem zaščite pred vedno večjim, agresivnejšim nemštvom, zvezanim z Madžari. Seveda ta rusofilski panslavizem ni mogel imeti konkretnih načrtov, sploh nikakih jasnejših pojmov, kajti zato so bile razmere še veliko premalo razvite. Pojavljala pa se je znova močnejše vseslovanska ideja v realistični obliki, v oni obliki, ki je pomenila od vsega začetka za Slovence pozitiven narodni program, v jugoslovanstvu. Že ves čas borbe za ustavno preuredbo Avstrije so se oglašali posamezni slovenski politiki opominjajoč, da se odpira Slovencev narodna bodočnost le v najožji naslonitvi na Hrvate in Srbe. Tudi jugoslovansko idejo je znova vzbudil ravno strah pred nemško ekspanzivnostjo, ki se je nepričakovano hitro povzpela do sijajne zmage nad Francozi. Začela so se najpreje narodno-politična razmotrivanja med hrvatskimi, slovenskimi in srbskimi listi; ti pismeni pogovori so dovedli slednjič do skupnega sestanka v Ljubljani o priliki občnega zbora „Matiče Slovenske“ dne 1. decembra 1870. Tu so se sešli slovenski politiki iz raznih kronovin in mnogo hrvatskih in srbskih politikov iz Hrvatske, Slavonije, Vojne krajine, Dalmacije, srbske Vojvodine in Reke ter sklenili takoimenovani ljubljanski jugoslovanski program.

Ljubljanski jugoslovanski program leta 1870 povdarja edinstvo južnih Slovanov, ki se kaže v narodnem čustvu in jeziku. Slovenci, Hrvatje in

Srbi habsburške monarhije združujejo vse svoje moralne in materijalne moči v dosego edinstva na književnem, gospodarskem in političnem polju; svoje delovanje bodo osnovali tudi na to, kako bi pomagali zadovoljiti v enakih potrebah svojim bratom onstran mej, s katerimi so ene narodnosti; delati hočejo z društvi in skupščinami, zbori in časopisi sporazumno v vsakem vprašanju, ki se tiče njih zadev. — To svojo odločbo naznanijo državnikom habsburške monarhije in vsem drugim narodom, kateri živijo v isti državi, da izvedo, kako hočejo južni Slovani na vsak postavni način delati za uresničenje svojega edinstva v navedenem smislu.

Jugoslovanski program si je pridobil pri nas zlasti med omladino mnogo pristašev, na Hrvatskem je bila zanj pred vsem narodna stranka, ki je bila takrat še v najlepšem soglasju s Srbi, dočim so mu nasprotovali unijonisti in starčevičanci. Ta program je plod onega nemirnega razpoloženja, ki je vladalo med avstrijskimi Slovani ves čas ustavne borbe od l. 1860 do konca 1871, plod onega nemirnega pričakovanja novih dogodkov, usodnih preobratov, ki je doseglo svoj višek ravno v kritičnih letih 1870 in 1871. Po eni strani je strah pred zmagovito Prusijo silil Slovane, misliti neposredno na lastno obrambo — saj so Starčevičanci stavili glavne nade na Napoleona! — po drugi strani pa je vladalo splošno prepričanje, da dualizem nikakor še ne stoji tako čvrsto in da se more monarhija vendarle čez noč obrniti k federativni preuredbi.

V pričakovanju te možnosti je slovanske politike utrjeval razvoj notranje-politične situacije v letih 1870—1871, ki pomenita zadnjo veliko krizo

Avstrije, od katere razrešitve je zavisela vsa nadaljna usoda habsburške monarhije. Na Dunaju je prišla zopet do vpliva federalistična struja. Ko so izstopili federalisti iz parlamenta, je cesar imenoval novo ministrstvo s Poljakom grofom Potockim na čelu (aprila 1870). Nova vlada je skušala doseči spravo s Čehi, Poljaki in Jugoslovani, toda tako, da bi ne bila prizadeta ustava, pa tudi, da bi Nemci ne bili užaljeni. Ker pa so Čehi zahtevali združitev Češke, Moravske in Šlezije v posebno državno telo, torej isto, kar so dosegli Madžari l. 1867, so se pogajanja razbila.

Med tem se je v juliju 1870 vnela francosko-pruska vojna, katere se je spočetka cesar mislil udeležiti na strani Francije. Nepričakovane sijajne zmage Prusov so na dvoru le še povečale strah pred slednjimi, zato se je dinastija začela resneje truditi, da si pridobi zase nezadovoljne Slovane, na katere bi se mogla nasloniti v slučaju borbe zoper Prusijo, pa tudi proti prenapetim narodnim stremljenjem avstrijskih Nemcev samih. Tedaj je polovičarsko ministrstvo Potockega odstopilo in vlado je prevzel začetkom februarja 1871 grof Hohenwart, voditelj federalistov.

Hohenwartovo ministrstvo je bila zadnja federalistična vlada v Avstriji; podpirali so jo vsi Slovani, to je južni Slovani, Poljaki in Čehi, s konservativno-fevdalnimi Nemci. Ko je po razpustu državnega in nekaterih deželnih zborov pri novih volitvah dobil veliko večino, je Hohenwart snoval federativno preuredbo države. Že preje je deželnim zborom obljubil znatno razširjenje njih delokroga; pri podrobnih pogajanjih je dosegel najdlje pri Čehih, katerim je v „septembrskem reskriptu“

(12. septembra 1871) v vladarjevem imenu poleg drugega priznal češko državno pravo. Na podlagi tega so Čehi sporazumno s Hohenwartom sestavili 18 takoimenovanih „fundamentalk“, v katerih je bila dana podlaga, na kateri se imajo Češka, Moravska in Slezija ujediniti v posebno državno telo s pravicami, kakor so jih Madžari dobili l. 1867.

Proti takšni spravi s Čehi, ki naj bi pomenila začetek federalizacije Avstrije, so dvignili liberalni Nemci in Madžari silen odpor.

Hohenwart se je pogajal tudi s Slovenci, ki so stopili predenj z naslednjim narodnim programom: administrativno združena Slovenija, a dokler se ta želja ne izpolni, razširjenje deželne avtonomije za Kranjsko, v narodno mešanih deželah pa narodne kurije za slovenske narodne zadeve, slovensčina v šoli in uradu, nadsodišče v Ljubljani, pomnožitev slovenskih srednjih šol, juridična fakulteta v Ljubljani. — Od vseh teh zahtev je Hohenwartovo ministrstvo izvršilo le utrakvizacijo nižjih razredov srednjih šol na Kranjskem.

Hohenwartova vlada, v katero so stavili Slovenci največje nade, je padla še koncem l. 1871. Podlegla je združenemu odporu Madžarov in nemških nacijonalcev. Na prigovarjanje Andrassyja in zunanjega ministra Beusta pod vtisom Kvaternikove bune so se pogajanja krone s Čehi razbila; dne 27. oktobra 1871 je odstopil Hohenwart. Na krmi lo je prišla zopet „ustavoverna“ centralistična nemško-nacijonalna vlada, Auersperg-Lasserjevo ministrstvo s Slovanom sovražno notranjo politiko.

Doba borbe za in proti federalizem se je vodila zelo živahno tudi po Slovenskem. Slovenski voditelji so skušali zanesti narodne težnje med

široke množice. V to svrho je služilo poleg obilice novih časopisov, ki so se pojavili v tej dobi, tudi prirejanje taborov. Tabori so bili velika zborovanja pod milim nebom, združena z velikimi narodnimi svečanostmi, prirejena z veliko, učinkovito slovesnostjo. Na njih se je govorilo in glasovalo za združenje Slovencev v eno administrativno in politično celoto, za narodno enakopravnost v šoli, cerkvi in uradu; obenem so se razpravljala razna gospodarska vprašanja. Tabori so zanašali narodno in politično zavednost med najširše kmetске plasti. Vršili so se v letih 1868 do 1871; največji od njih je bil l. 1869 v Vižmarjih pri Ljubljani.

Tabori so bili delo Mladoslavencev, ki so hodili samostojnejšo pot od starih Bleiweisovcev in so se tudi doslednejše ogrevali za zedinjeno Slovenijo, ki je bila medli politiki starih le nekaj program za parado.

Hrvatska v letih 1870—1871. Notranje-politična kriza v Avstriji je prinesla spremembo razmer tudi na Hrvatskem, kajti tudi s Hrvati se je želelo priti do sporazuma. Ker se ban Rauch o priliki neke sodne obravnave proti opozicijskemu časopisu „Zatočeniku“ ni čutil podpiranega, je podal ostavko, ki jo je vladar sprejel ter imenoval za naslednika Kolomana Bedekovića (januarja 1871). Pri volitvah v sabor, ki mu je bila med tem potekla triletna doba, je zmagala narodna stranka, ki si je pridobila od 65 mandatov 51, unijonisti so si ohranili 13, a Ante Starčević eno poslansko mesto. Ko je bila istega leta ukinjena Djurdjevsko-križevška krajina, je prišlo v sabor še 9 pristašev narodne stranke. Malo preje se je ublažil tiskovni zakon in narodna stranka je mogla

v Zagrebu začeti izdajati svoje glasilo „Obzor“. Ker je malo preje v l. 1870 tudi v Dalmaciji narodna stranka pri volitvah v deželni zbor izvojevala zmago nad italijanaši ter si pridobila večino v deželnem zboru, so Hrvatje z upravičenjem upali na zboljšanje svojega političnega položaja, računajoč na gori očrtano ugodno splošno politično konstelacijo. Toda Madžari, ki so se z liberalnimi Nemci borili zoper Slovanom prijazne tendence na dvoru, so zadrževali razvoj stvari na Hrvatskem. Hrvatski sabor, ki bi se imel sestati 1. junija 1871, je bil trikrat odgoden; ko je bil 20. septembra 1871 tretjič odgoden, je izdala narodna stranka slovesen manifest na narod, v katerem naglašča, da se pogodba ne more smatrati kot pravomočna, ker se je sklenila „brez sodelovanja večjega dela našega naroda“, posebno Vojne krajine. Ker je po pogodbi „avtonomna hrvatska vlada podvržena vplivu ogrske vlade, in ni nič drugega ko samo refleks ogrskega ministrstva, zato ne more biti govora o hrvatski avtonomni vladi, dokler bo ban odvisen od ogrskega ministrskega predsednika“. Narodna stranka je pričakovala tudi za Hrvatsko rešitve od federalističnega kurza v Avstriji.

Malo dni po tej proklamaciji so se odigrali v Hrvatski znameniti dogodki. Zanašajoč se na splošno politično situacijo, na ogorčenje, ki je vladalo v deželi zoper Madžare ter na nezadovoljnost Krajišnikov, je poskusil izrabiti Evgen Kvaternik, glavni besednik radikalne politike napram Pešti kot napram Dunaju. S prijateljem Vekoslavom Bachom in nekoliko prijatelji je dne 8. oktobra 1871 začel v ogulinski Vojaški krajini očitni upor, proglašivši Hrvatsko za svobodno, od Avstrije

nezavisno državo. Toda že v treh dneh je bil slabo pripravljeni upor brez posebnih težav udušen, Kvaternik sam je z Bachom in drugimi pristaši vred padel v borbi z vojaki pri Rakovici.

Ponesrečeno Kvaternikovo buno so znali Madžari spretno izrabiti, tako da se jim je posrečilo pridobiti cesarja vnovič za protislovansko stališče, kažoč na Slovane kot na veleizdajalce in nezveste upornike. Tri tedne po Kvaternikovi buni je padlo Hohenwartovo ministrstvo. — Ko se je hrvatski sabor naposled dne 15. januarja 1872 vendarle sestal, ga je četrti dan kraljevski reskript razpustil, „ker se od tega sabora vzpričo njegove izjave z dne 20. septembra ni nadejati uspešnega delovanja“. Imenovan je bil nato nov ban Vakanović, ki je po Rauchovi volilni praksi izvedel nove volitve, pri katerih pa je narodna stranka kljub najhujšemu pritisku zmagala. Toda madžaronski ban si je pomagal s tem, da je poklical v sabor 47 virilistov, seveda samih madžaronov (prelatov, županov, velikašev). Ker so ti virilisti skupaj z 28 izvoljenimi unijonisti imeli večino, narodni stranki potemtakem zmaga pri volitvah ni mogla koristiti.

Revizija hrvatsko-ogrske pogodbe 1873. Usodni preobrat v notranji avstrijski politiki je imel hude posledice za javno politično mišljenje na Hrvatskem. Ko je bil v novembru 1871 imenovan Andrassy za zunanjega ministra, so se Hrvatje zavedali, da je dualizem učvrščen in da se bo treba prej ali slej sprijazniti s trdimi obstoječimi razmerami. Zavest politične nemoči je tako vplivala na voditelje narodne stranke, da so bili pripravljene na pogajanja, ko je novi ogrski ministrski predsednik grof Lonjay (Lonyay) iskal stikov in sporazuma

s Hrvati. Narodna stranka se je začela pogajati z ogrsko vlado in z unijonisti pod pogojem, da se izvede revizija nagodbe in da se imenuje za bana človek, do katerega ima ona zaupanje. Unijonisti so se sporazumeli z narodnjaki pod pogojem, da se je izbrala od vsake strani polovica članov za peštanski državni zbor in v 12 člansko regnikolarno deputacijo, ki naj revidira nagodbo.

Ko se je hrvatska regnikolarna deputacija v to svrho posvetovala z enakim ogrskim odsekom v Pešti, se je kmalu pokazalo, da je z Madžari resnično pošten sporazum nemogoč. Madžari so odbili po vrsti vse hrvatske zahteve, popuščajoč kvečjemu v nebitvenih zahtevah. Ogorčen vsled takšnega postopanja je Strossmayer z nekaterimi člani deputacije kratkometo zapustil Pešto, ostali pa so se „pogajali“ dalje, popustivši v vseh točkah in sklenili naposled „revizijo“ nagodbe, ki je obstojala le v tem, da so bile preurejene finančne določbe, tako da odslej Hrvatska ni dobivala pavšala 2,200.000 goldinarjev kakor dotlej, nego uvedena je bila zanjo tangenta 5% njenih dohodkov, kakor jih izkazuje skupni finančni minister. Razen tega je bilo Hrvatski zajamčeno, da se ima hrvatski sabor, ako bi bil razpuščen, sklicati na novo v treh mesecih. Sicer je ostala stara nagodba nespremenjena. To revizijo je sprejel hrvatski sabor v septembru 1873, v novembru pa je dobila sankcijo na Dunaju.

Srbi za ustavne borbe v Avstriji. Ko je Avstrija po porazih na italijanskem bojišču iskala sporazuma z Madžari, je moralo v skladu s staro tradicijo srbstvo nositi račun te poravnave. S cesarskim odlokom dne 15. decembra 1860 je

bila srbska Vojvodina ukinjena in združena zopet z Ogrsko. Dasi je bila za Rauchovega absolutizma samostojnost Vojvodine samo na papirju, saj Srbi za Šupljikcem sploh niso dobili novega vojvode, temveč je le cesar veljal kot srbski vojvoda, v deželi pa je ves čas vladal absolutistični in germanizaterični režim, vendar je ukinjenje Vojvodine med Srbi vzbudilo veliko nezadovoljstvo. Ker je želela dunajska vlada, da se Srbi izrazijo, v kakem razmerju hočejo živeti znanprej z Madžari, je bil l. 1861 sklican v Sremske Karlovce srbski narodni zbor. Ta znameniti, takoimenovani blagovešten-ski sabor, ki se ga je udeležilo 78 poslancev, najuglednejših, najimunitnejših Srbov z leve strani Save in Donave, je izdelal glavne osnove za ure-ditev srbske Vojvodine, ki naj po njih zahtevah obsega Srem, doleno Bačko, Banat in del Vojne granice. Na čelu uprave naj bi stal vojvoda, Srb pravoslavne vere, ki bi ga narod sam volil, a vladar ga potrjeval, v upravi in sodišču naj bi se rabil srbski jezik. Vojvodina bi imela svoje apela-cijsko sodišče za sodne zadeve cele pokrajine, dostojanstvo patrijarha da se ne more ukiniti i. t. d. — Ti sklepi blagoveštenskega sabora so bili po posebni deputaciji predloženi vladarju v po-trditev, toda niso bili potrjeni.

Kakor Hrvati so se nahajali tudi Srbi za ustavne borbe v dilemi, ali naj potegnejo z Du-najem ali s Pešto. V tej borbi „med avstrijsko Scilo in madžarsko Haribdo“ je bila vsa srbska duhovščina, kakor tudi starejše uradništvo, starejše pokoljenje, ki je sodelovalo l. 1848, z Dunajem. Toda mladi naraščaj, posvetni, svobodoumni, na-rodno odločni ljudje s Svetozarom Miletićem na

čelu, ti so se odločno postavili na madžarsko stran. Bili so odločni pristaši modernih političnih načel, ustavnosti in nikakor niso marali, da bi bili Srbi kakor l. 1848 orodje v rokah reakcionarne dunajske politike. Tako so se med njimi in Madžari začetkom šestdesetih let razvijali dokaj pristrčni odnošaji, odziv skupne borbe proti neodkritosrčnemu dunajskemu centralističnemu absolutizmu.

Med srbsko omladino se je v šestdesetih letih začelo živahno gibanje. Po vseh mestih, kjer so obstojale srbske gimnazije in kjer so študirali srbski dijaki, so nastala dijaška društva, v katerih se je gojila družabnost, se širile svobodoumne ideje in budila ter krepila narodna zavest, zlasti pa tudi domača književnost. Okrog dijaških „družin“ so se zbirali tudi drugi mladi ljudje. To mlado gibanje se je iz južne Ogrske, Pešte in Dunaja razširilo na vse pokrajine, kjer bivajo Srbi, povsod je nastalo med mladino živahno gibanje. Na pobudo dunajske „Zore“, dijaškega društva, ustanovljenega l. 1863, je bilo sklicano l. 1866 na dan 15. avgusta v Novi Sad skupno zborovanje vseh mladih dijaških in pevskih društev. Na to sijajno skupščino so prišli mladi Srbi iz vseh srbskih pokrajin, dijaki, politiki, književniki, trgovci. Tu je slavila celokupna srbska omladina svoje ujedinjenje, navdušujoč se za svobodo, razmotrivajoč o duševnih potrebah srbskega naroda, o stanju srbske književnosti, o duševnem ujedinjenju srbskega naroda, pri čemer se je mislilo hkrati tudi na politično ujedinjenje. („Ujedinjena srbska omladina“.)

Odslej so se hitele povsod ustanavljati „omladinske družine“. Druga skupščina ujedinjene srbske omladine se je vršila l. 1867 v Belgradu; nanjo je

prišlo iz vseh srbskih krajev na tisoče ljudi, toda konservativna srbska vlada, ki se je bala njenih modernih demokratičnih političnih načel, ji je stala nezaupno, celo sovražno nasproti.

Položaj srbske omladine se je poslabšal bodisi v Srbiji kot v Vojvodini in Hrvatski, ko je bil v maju 1868 umorjen srbski knez Mihael, kajti vlada je na omladino zvrčala moralno odgovornost za ta dogodek. Tako so srbska in madžarska ter hrvatska vlada začele ovirati njeno delovanje. Vendar je mogla omladina obhajati še tretjo veliko skupščino v Velikem Bečkereku v avgustu 1868, četrto v Veliki Kikindi v avgustu 1869, peto leta 1870 v Novem Sadu, šesto in poslednjo v Vršču avgusta 1871. To slednjo je madžarska vlada, ki se je bila odločila, da ukine omladinsko delovanje, s silo razgnala. Stavila je skupščini ultimatum: da morejo biti člani omladine samo Srbi iz avstro-ogrske monarhije, da se društvo omeji izključno na prosvetne in književne naloge in da bo vsako vmešavanje v politiko popolnoma izključeno. Ker je skupščina to odklonila, se je morala raziti in nadaljno delovanje omladine je bilo zabranjeno; ko je bilo tudi omladinsko časopisje zatrto, je javno delo omladine popolnoma končalo.

Voditelji omladinskega pokreta so postali obenem prvaki političnega narodnega gibanja. Svetozar Miletić je kot vodja srbske narodne **stranke vodil borbo z Madžari, ki so se po ustvaritvi dualizma obrnili proti svojim bivšim zaveznikom ter so hoteli za vsako ceno pomadžariti tudi srbsko prebivalstvo južne Ogrske. V tem času so se borili Srbi v Slavoniji in Hrvatski v popolni slogi na strani Hrvatov zoper pogodbo. V škodo srbski**

narodni stvari je bila tudi vpeljava civilne uprave v banatski Vojni krajini, ki se je vršila v l. 1869 do 1872 ter popolno ukinjenje Vojne krajine leta 1873. Ozemlje Vojne granice je bilo priključeno sosednim komitatom, središči Pančevo in Bela Crkva sta bili proglašeni za svobodni kraljevski mesti. Državljanska svoboda po madžarskem vzorcu ni mogla dati Srbom onih pravic, ki so jih izgubili z ukinjenjem njihovih starih narodnih privilegijev, katere je bila uredba Vojne krajine vendarle ščitila.

Doba ustavnih borb se je končala tedaj za Srbe z ukinjenjem njih starih svoboščin. Za nje, kakor za ostale ogrske „narodnosti“, je bil postavljen jezikovni zakon z l. 1868, po katerem so bile poleg madžarščine kot gospodujočega jezika nemadžarskim jezikom priznane le gotove majhne pravice v ljudskih in deloma srednjih šolah ter pri sodiščih. Toda kaj so pomenile te pravice pod madžarsko vlado v resnici, to je pač dovolj znano.

Madžarizaciji so se upirali Srbi v tej naj-novejši dobi svoje zgodovine največ s pomočjo svoje cerkvene avtonomije, ki jim je, na novo potrjena in natančno uzakonjena v letu 1868 ter dopolnjena leta 1871 in 1875, nudila nekako odškodnino za ukinjene dotedanje privilegije. Dajala jim je poleg prave versko-cerkvene avtonomije pravico, ustanoviti in vzdrževati si pod njeno zaščito ljudske in tudi srednje šole. Najvažnejši organ narodno-cerkvene avtonomije, ki je veljala za vso karlovško metropolijo, je bil srbski narodno-cerkveni kongres ali sabor. Ta je sestojal pod predsedstvom metropolita iz vseh škofov ter 25 duhovnih in 50 posvetnih zastopni-

kov, voljenih od srbskih cerkvenih občin. Shajal se je vsako tretje leto ter je bil najvišja instanca vse narodno-cerkvene uprave; ena najvažnejših njegovih pravic je bila, da je volil metropolitapatrijarha. — Izvrševalni organ kongresa je bil saborski odbor, sestojč iz devetih članov, od katerih je bilo pet posvetnjakov. Razumljivo je, da so se Madžari pozneje trudili ukiniti ali vsaj omejiti te važne narodno-cerkvene srbske pravice, saj je bila v njih glavna ovira madžarizaciji.

---

15. Srbija od l. 1842 do začetka osvobodilnih vojn leta 1912. Borba za Bosno.

Aleksander Karadjordjević (1842 do 1858). Dežela se spočetka ni mogla umiriti, kajti obrenovičevska stranka je poskušala, podpirana z Miloševim denarjem, da s silo povrne zopet staro stanje. Stvorjenih je bilo v to svrho več zarot; najvažnejša je ona, v kateri je sodeloval Cvetko Rajović, bivši minister, bila pa je pravočasno odkrita (1844, „Rajovičeva buna“). Zarotniki, ki so ubežali čez mejo v Avstrijo, so udarili še isto leto iz Srema v Srbijo in pričeli boj zoper obstoječo vlado, bili pa so v kratkem času premagani in kaznovani („Katanska buna“).

Za vlade kneza Aleksandra je zaznamovati dvoje važnih dogodkov, ki sta vplivala na zunanjo politiko Srbije. Leto 1848, ki je povzročilo velike politične viharje skoro v vseh evropskih državah, je povzročilo v Avstriji hude narodne boje, kakor je o tem na drugem mestu natančneje govor. Ogrski Srbi so hoteli uresničiti svoje stare zahteve, pred vsem samostojnost srbske Vojvodine. Ko so Madžari poslali čete zoper Srbe, so prihajali slednjim iz Srbije številni prostovoljci na pomoč pod vodstvom Štefana Kničanina. Knez Aleksander

je v mnogem oziru pomagal srbski stvari na Ogrskem. Ta borba je imela za razširjenje zavesti narodne skupnosti srbskega rodu velik pomen.

Drug važen dogodek, v katerem se je nahajala Srbija v težavnem položaju, je bila krimska vojna l. 1853—1856, v kateri se je borila Rusija proti koaliciji skoro vseh evropskih velikih sil. Veliki spopad se je začel z rusko-turško vojsko. Srbija je bila v škripcih: Turčija jo je pozvala, da se kot njen vazal bori zoper Rusijo, ali tudi ruski car je želel, da jo potegne na svojo stran in da z njenim posredovanjem pridobi balkanske kristjane za boj zoper Turke. Najtežavneje pa je bilo, ko je Avstrija pokazala Rusiji sovražno stališče, mobilizirala svojo vojsko in jo postavila na rumunsko in srbsko mejo, hoteč zasesti tudi Srbijo, ako bi se bližale ruske čete. Srbsko javno mnenje je bilo odločno zoper Avstrijo, zato je bilo pripravljano na vojno, ki se je v Srbiji začelo, zelo popularno. Vzpričo kritičnega položaja so se vse države zadovoljile, da ostane Srbija nevtralna, sultan pa ji je na nasvet Anglije s posebnim fermanom vnovič potrdil vse dosežene svobodščine, ki bi jih porta vzpričo vojnega stanja z Rusijo, glavno dotedanjo zaščitnico srbske samostojnosti, mogla ukiniti. Na ta način je Srbija srečno ostala nevtralna ves čas krimske vojne. V pariškem miru l. 1856 so velike sile, ki so zmagale Rusijo, prevzele skupno jamstvo nad srbsko samostojnostjo, s čemer je dežela nehala biti pod ruskim protektoratom in se nahajati v odvisnosti od rusko-turškega razmerja. Dalje je bilo tudi določeno, da ne smejo čete tuje države, tudi turške ne, prestopiti srbsko mejo ali korakati čez srbsko ozemlje. S tem je

bil tudi zmanjšan pomen turških posadk v srbskih mestih.

Dasiravno si je Srbija v mednarodnem oziru za krimske vojne zboljšala svoj položaj, ji ta doba na znotraj ni prinesla dobrega. Knezova politika ni bila vseč oni stranki, ki je bila za sodelovanje z Rusijo, in ni zadovoljila tistih, ki so hoteli iti z zapadnimi silami. Zameril se je tudi zunanjim državam s svojo nevtralno politiko, ker je vse odbil, a nikogar pridobil; zlasti se je hudovala Rusija.

Aleksandrova vlada pa tudi v notranjem oziru ni bila priljubljena. Knez se je zlasti po krimski vojni neprestano nahajal v sporu z državnim svetom, ker so mu posamezni člani silno nasprotovali. Dežela se ni mogla umiriti, zlasti ko je Aleksander Svetov odpor skušal zlomiti na ta način, da je odstavil iz njega posamezne člane, proti čemer je nastopila porta v smislu ustavnih določb iz l. 1838. Knezu nasprotni velikaši so delali na to, da se skliče skupščina, ki naj napravi konec notranjim razprtijam. Aleksander se je spočetka upiral, na posled pa je le moral popustiti Svetu; ta je leta 1858 izdelal zakon o Narodni skupščini, ki ga je knez potrdil. Vršile so se volitve in v novembru 1858 se je sešla novoizvoljena skupščina, katere prvo delo je bilo, da je Aleksandra odstavila in poklicala zopet starega Miloša Obrenovića na prestol. Karadjordjevići so morali zapustiti deželo.

Obrenovići vnovič na prestolu. Politične voditelje, pod katerih vplivom je Narodna skupščina l. 1858 odstavila Aleksandra Karadjordjevića in poklicala starega Miloša Obrenovića vnovič na prestol, so vodili pri tem postopanju

zunanje- in notranje-politični cilji. Glede vnanje politike je bila želja, da se knez neha opirati na zunanje sile, Turčijo in Avstrijo, ter da preneha njih vmešavanje v notranje srbske zadeve. V notranji politiki so želeli voditelji gibanja, da se uvedejo v Srbiji ustavne uredbe v skladu s strujami liberalno misleče Evrope, da se uveljavi ustavna moč Narodne skupščine in da prenehajo samovoljnosti in samopašnosti kneza, ki jih je treba prišteti preteklosti, dedščini nekulturne turške dobe.

Miloš Obrenović za časa svoje druge vlade (1858—1860) ni kazal, da bi se njegovo naziranje glede uredbe notranjih zadev bistveno kaj spremenilo. V zunanji politiki je hotel pred vsem zmanjšati turški vpliv v deželi. Turčija ga je sicer kljub začetnemu odporu priznala za srbskega kneza, ni mu pa priznala dedne oblasti. Zato je on zahteval, da porta potrdi priznanje dedne oblasti rodovine Obrenovičev, kakor je sultan že priznal v beratu leta 1830. Dalje je zahteval na podlagi hatišerifov iz leta 1830 in 1833, da se muslimani izselijo iz mest in pa priznanje popolne srbske notranje samouprave, to je, da si Srbija lahko popolnoma sama ustvarja zakone in ustavo. Porta ni hotela pristati na nobeno teh zahtev, med tem pa je Miloš jeseni l. 1860 obolel in umrl.

Mihael Obrenović (1860—1868), ki je po očetovi smrti nastopil v drugič vlado, proglašivši se dednim knezom, je bil mož, na katerega je stavila mlajša generacija velike nade. Gibanje „Ujedinjene srbske omladine“ je doseglo za njegove vlade vrhunec. Ta mladi pokret, ki je nastal po vzgledu sorodnih svobodoljubnih nacionalističnih stremljenj tedanje Evrope, se je razširil iz srbskih

mest južne Ogrske, kjer se je nahajalo še vedno duševno središče srbstva, v Srbijo, od katere je pričakoval izvršitve narodno-političnih ciljev mlade generacije. Pod vplivom velikih sodobnih dogodkov, narodnega ujedinenja Italije l. 1860 in Nemčije 1866 ter poljskega upora 1863, je bilo med omladino splošno prepričanje, da je nastopil čas osvobojenja vseh srbskih pokrajin, čas ujedinenja zaslužjenih delov nekdanjega Dušanovega carstva. Po avstrijskem porazu leta 1866 in vzpričo velike notranje zmedenosti, v kateri je tičala Turčija, je mislila omladina, da je prišel čas, ko je mogoče osvetiti Kosovo in osvoboditi slehernega Srba turške vlade. V tem pričakovanju so jih utrjevali tudi pogosti upori v Hercegovini, junaški boji Črnogorcev in splošno nezadovoljstvo med kristjani v Turčiji. V tem pogledu so omladinci pričakovali inicijative od novega kneza, hkrati pa so tudi želeli, da prenehajo v Srbiji notranje borbe ter da zavlada knez svobodoumno, v skladu z modernimi ustavnimi načeli, prinašajoč deželi novo dobo resnične politične svobode in napredka.

No, glede slednjega nikakor še ni nastopila zaželjena nova doba svobode, kajti Mihael je vladal „patrijarhalno“ in za liberalne ustavne uredbe ni kazal nikakega smisla. Naslanjal se je na konservativne elemente, preganjajoč liberalnejše ljudi. Pač pa pomeni njegova vlada novo dobo v zunanji politiki. Dočim se je srbska zunanja politika dotlej dala voditi le od okolnosti, prilagodujoč se vedno položaju, se začenja za Mihaela doba aktivnosti s ciljem: osvoboditi srbstvo turške oblasti. Temu zunanjemu cilju so pripravljale pot reforme na znotraj.

Nadaljujoč politiko svojega očeta je začel Mihael znova pogajanja s porto glede zahtev, stavljenih po Milošu, toda brez uspeha. Imel pa je namen, doseči na vsak način popolno nezavisnost od Turčije, tudi ako bi imelo to stremljenje privedi do oboroženega spopada. Zato je sklical narodno skupščino v Kragujevac 6. avgusta 1861. Na njej je bil sklenjen nov zakon o uredbi državnega sveta, s katerim se je ukinila določba, da knez brez portinega dovoljenja ne sme premeniti članov sveta. Dalje je bil sprejet zakon o narodni skupščini, ki naj se sestaja vsako tretje leto in važen je bil nadalje zakon o ustanovitvi narodne vojske, po katerem se je koj pričelo vežbati 50.000 vojakov.

Porta je proti tem srbskim reformam, ki so bile očitno naperjene proti turškemu vplivu v deželi, protestirala pri velesilah. Ker pa sta bili na njeni strani le Anglija in zlasti Avstrija, ta protest ni imel nikakega uspeha, začela se je le diplomatska borba med Srbijo in Turčijo. Napetost med obema državama pa je rastla zlasti, ker se je istočasno širilo uporniško gibanje v Hercegovini, za katero je porta dolžila Srbijo. Tedaj je Turčija ob celi srbski meji začela zbirati čete, dočim je po mestih med turškimi posadkami in srbskim prebivalstvom vladala vedno večja napetost.

V juniju 1862 je prišlo v Belgradu do krvavega spopada med obema strankama. Pri nekem vodnjaku sta pijana turška vojaka v prepiru ubila nekega Srba; ko ju je srbska policija aretirala, so pričeli Turki streljati na njo. Na glas o teh dogodkih so se razvili po belgrajskih ulicah krvavi boji med Srbi in Turki, naposled pa so začeli Turki iz trdnjave s topovi bombardirati Belgrad

(5. junija 1862). Že so se Srbi začeli pripravljati, da naskočijo trdnjavo, tedaj pa so se vmešale velesile, vloživši protest v Carigradu. V avgustu 1862 je sledila konferenca signatarnih sil v Carigradu, na kateri je bilo sklenjeno, da morajo Turki v roku štirih mesecev zapustiti vse srbske kraje ter da ostanejo le vojaške posadke v Belgradu, Šabcu, Smederevu in Kladovu, trdnjavi v Užicah in Sokolu pa se porušita.

Srbija je s tem uspehom dosegla šele izvršitev tega, kar ji je bilo obljubljeno še l. 1830. Zato je Mihael delal na to, da tudi turške posadke zapuste Srbijo. V zavesti, da bo morda treba razrešitev tega in drugih narodnih srbskih vprašanj doseči z orožjem, je skrbela Mihaelova vlada po eni strani zato, da se pomnoži in ojači vojska, po drugi, da se pridobe povsod činitelji za čas, ko nastopi velika borba narodnega osvobojenja. Zato je poiskala stike in zveze z uglednejšimi ljudmi v Hrvatski in Vojvodini, še posebno pa v Bosni, Hercegovini, Stari Srbiji in Macedoniji, pripravljajoč ljudstvo s primerno agitacijo na odločilno borbo. Obenem je sklenil Mihael l. 1866 dogovor s Črno goro za skupno osvobodilno borbo, pri čemer je bila sklenjena za ta slučaj tudi združitev obeh srbskih držav. Naslednjega leta je sledil dogovor z Grčijo v svrhu skupnega nastopa zoper Turčijo. Enako je stala srbska vlada v ozkih stikih z bolgarsko emigracijo, ki se je v Srbiji ter v Rumuniji pripravljala za osvobojenje svoje domovine; sklenjeno je bilo, da tvorita Srbija in Bolgarija po osvobojenju eno državo.

Pri teh široko zasnovanih vojnih pripravah je uživala Srbija, katere zunanjo in notranjo poli-

tiko je vodil minister Ilija Garašanin, zaščito Rusije. Položaj se je za Srbe še posebno izboljšal, ko je bila Avstrija, glavna nasprotnica srbskim osvobodilnim težnjam, leta 1866 premagana, in ko je v angleški zunanji politiki nastopil obrat v neprilog Turčiji. Vzpricho takega položaja je Srbija v direktnem pogajanju s porto dosegla, da je sultan odpoklical posadke iz srbskih trdnjav ter 6. aprila l. 1867 ta mesta prepustil Srbiji „v čuvanje“.

Ta uspeh je močno dvignil samozaupanje v Srbiji in še poživil vsestransko agitacijo za obnovev Velike Srbije. Belgrad je postal središče jugoslovanske osvobojevalne politike. Ujedinjena srbska omladina je sklicala na 6. avgusta 1867 drugo veliko skupščino v Belgrad, na kateri se je sešlo nad 3000 Srbov iz vseh srbskih pokrajin. Prišli so tudi zastopniki Hrvatov ter Bolgarov, dalje Čehov in zlasti Rusov. Toda dočim se je vlada strinjala z velesrbskimi težnjami mlade generacije, ki ni mogla pričakati dneva, da prekorači Drino in pohiti na Kosovo, pa je nezaupno opazovala njene liberalne notranjepolitične nazore, nejevoljna, da so omladinci, zlasti iz Vojvodine, odločno stali na strani opozicijske liberalne stranke, ki se je borila zoper konservativno vladno notranjo politiko.

Sredi teh zunanjepolitičnih načrtov in notranje politične napetosti je padel knez Mihael Obrenović nenadoma kot žrtev zarote. Bil je umorjen dne 29. maja 1868 v Topčideru. Ozadje zarote zgodovinsko ni dovolj pojasnjeno; ni gotovo, ali so delovali dinastični motivi, ali zunanji agenti, ali notranjepolitični nagibi.

Milan Obrenović (1868—1889). .Koj po smrti kneza Mihaela je bilo v smislu nasledstvenega

zakona iz l. 1859 sestavljeno začasno namestništvo, ki je vodilo državne posle, dokler se ni 20. junija 1868 sestala narodna skupščina, ki je proglasila za srbskega kneza Milana Obrenovića, najbližjega sorodnika umorjenega kneza. Ker pa je bil Milan še mladoleten — bilo mu je šele 14 let — mu je skupščina imenovala tri regente (Milivoj Blaznavac, Jovan Ristić in Jovan Gavrilović), ki naj bi upravljali Srbijo do knezove polnoletnosti.

Mihaelova smrt z nastopom nove vlade pomeni neugoden preokret v srbski zunanji politiki. Pripravljanje na neposredno osvoboditev Srbov in ostale raje je nehalo biti cilj srbske državne politike; nova vlada se je brigala pred vsem za novo ureditev srbske ustave.

Namestniki ali regenti so sklicali narodno skupščino v Kragujevac l. 1869 in ji predložili novo ustavo, ki je bila takoj sprejeta. Po novi ustavi je bila zakonodajna oblast prenešena z državnega sveta na skupščino. Tako je Srbija postala ustavna monarhija. Nova ustava, pri katere ustvaritvi je sodelovala liberalna stranka, pa ni zadovoljila inteligence; nastajala je nova opozicijska stranka, z mnogimi socijalističnimi tendencami, iz katere se je slednjič razvila radikalna stranka, katere cilj je bil, priboriti narodni skupščini suvereno oblast v deželi.

Ko je l. 1872 knez Milan z osemnajstim letom postal polnoleten, je odstopilo namestništvo in knez je sam prevzel vlado. Ob začetku njegove vlade se je notranje stanje v Turčiji poslabšalo, nezadovoljnost krščanskega prebivalstva je pod vplivom sodobnega narodnega gibanja naraščala in prišlo je naposled do večjih uporov v Hercegovini, Bosni in Bolgariji.

Toda srbska državna politika ni bila več ona kot za Mihaelove vlade. Namestniška vlada namreč ob brigi za notranjo uredbo ni skrbela za nadaljevanje zunanje politike v Mihaelovem smislu; stiki s soplemenjaki v Turčiji so prenehali. Hkrati pa tudi razmerje Srbije do Rusije ni bilo ugodno. Začela se je takrat že napetost med Srbi in Bolgari, ki jo je nadaljni potek dogodkov vedno bolj večal.

Rusija je za krimske vojne zamerila Srbiji, da je s svojo nevtralnostjo olajšala nasprotnikom koncentracijo proti nji. Zato je v sledeči dobi posvečala večjo pozornost Bolgarom, išoč prilike, da se oškoduje za neuspehe v krimski vojni. Da se je ruska naklonjenost obračala od Srbov k Bolgarom, zato je bilo važno tudi dejstvo, da leži Bolgarija bližje Rusiji, na poti v Carigrad, ki je bil vsekdar cilj ruske politike, dočim je že dogovor iz l. 1782 Srbijo z Bosno in Hercegovino prepuščal avstrijski interesni sferi. Šele politiki kneza Mihaela se je posrečilo zopet pridobiti naklonjenost in tajno zaščito Rusije, toda po njegovi smrti so zavzeli zopet Bolgari prvo mesto med ruskimi balkanskimi varovanci. Ruski poslanik v Carigradu Ignatjev je podpiral pred vsem bolgarska narodna stremljenja. Leta 1870 je bil ustanovljen v Carigradu bolgarski ekzarhat, to je pravoslavna cerkev na slovanškem ozemlju Turčije se je ločila od carigradske grške patrijarhije ter se organizirala posebej pod vodstvom posebnega ekzarha. Ta korak je imel namen rešiti balkanske Slované izpod vpliva grško-nacijonalistične hierarhije, nasprotujoče narodnemu osveščenju Slovanov; povzročil je res, da je narodna zavednost turških Slovanov bodisi napram

Grkom kakor napram Turkom hitro napredovala. Toda ustanovitev ekzarhata je imela za Srbe veliko kvarno posledico, ki je postala tem usodnejša, ker je srbska vlada ni dovolj zgodaj spregledala in ni ukrenila pravočasno, da bi to novo institucijo spravila v sklad s srbskimi narodnimi koristmi. S tem namreč, da so srbski državniki pristali na to, da se iz teritorija ekzarhata izločijo Bosna, Hercegovina in zapadna Stara Srbija, je Srbija sama pomagala, da je dobil ekzarhat izrazito bolgarski značaj in da je ekzarhistična propaganda ta značaj hotela vtisniti tudi izrazito srbskim ter narodno-prehodnim krajinam vzhodne stare Srbije in Makedonije. Posledica tega je bila, da je tam, kjer so v šestdesetih letih za Mihaelove politike obstojale le srbske organizacije in srbske šole, od ustanovitve ekzarhata srbsko propagando vedno bolj nadkri-ljevala bolgarska. Vsled tega se je tudi razmerje med Bolgari in Srbi jelo polagoma ostriti, kar je privedlo do usodnih spopadov najnovejše zgodovinske dobe.

Med tem je bila vsa pozornost srbske zunanje politike obrnjena na Bosno in Hercegovino. Ti dve deželi, ki sta bili že dolgo središče nemira v Turčiji, sta postali v zadnji dobi ognjišče protiturške borbe, ki je obračala nase pozornost cele Evrope.

Bosna in Hercegovina v XIX. veku. Partikularistične težnje bosanskega plemstva, o katerih je bil že ponovno govor, so se posebno udelejštovale v prvi polovici XIX. stoletja, ko je porta poskušala uvesti v Turčiji reforme po zapadnoevropskem vzorcu. Kakor že zgoraj rečeno, si je bosansko plemstvo znalo obdržati izjemen položaj v deželi; na čelu uprave je sicer stal

sultanov namestnik ali vezir, toda v okrožjih so imeli dedno najvišjo oblast člani najmogočnejših domačih rodovin, kapetani ali begi imenovani. Ako je hotel vezir kaj ukreniti proti volji teh veljakov, se mu je vse muslimansko plemstvo postavilo po robu in imelo pri tem v janičarjih zveste pomagače. Ko je porta v stremljenju, da z notranjo preuredbo zopet povzdigne zunanjo moč države, skušala zlomiti moč bosanskih velikašev in deželo v administrativno-političnem oziru zenačiti z ostalo državo, so se vneli hudi notranji boji, ki so dosegli svoj višek začetkom tridesetih in petdesetih let. Ko je sultan leta 1826 izdal ukaz o ukinjenju janičarske vojske ter vpeljavi redne vojske po evropskem vzorcu, so Bosanci odbili sultanov ferman. V Bosni so nastali srditi notranji boji, ki so trajali dolgo časa. Naposled so zmagoviti Bosanci pod vodstvom Husejin-kapetana Gradaščevića, sestavivši program popolne avtonomije, z močno vojsko prodirali proti Skoplju, v sporazumljenju z vojsko Arnavtov, ter premagali turško vojsko na Kosovu l. 1831. Toda uporniki zmage niso znali izkoristiti, tako da jih je nanovo imenovani vezir, izrabivši njihove medsebojne spore, naposled obvladal in zagospodoval v deželi (1832). Turški vojski so mnogo pomagali hercegovski velikaši s Smail-ago Cengićem in zlasti Ali-pašo Rizvanbegovićem na čelu, radi česar je sultan imenoval slednjega za vezirja v Hercegovini, ki jo je s tem ločil od Bosne.

Ne glede na manjše nemire so se hudi boji začeli znova radi sultanovega fermana glede agrarne reforme leta 1848. Tedaj je porta poslala brezobzirnega Omer-pašo Latasa (pomuslimanjeni Mihael Latas, ubežnik iz hrvatske Vojne krajine),

da napravi red v deželi. Ta je prišel z močno turško vojsko ter je na spreten način, z brezobzirno energijo po vrsti obvladal velikaše, med njimi tudi Rizvanbegovića ter slednjič (1850—1851) popolnoma uničil moč bosanskega plemstva. Nato je izvedel upravno-politične reforme v deželi, dočim je ostalo agrarno vprašanje nedotaknjeno. Ravno vsled prevelikih davčnih bremen, ki so ležala na krščanski raji, so se začeli v deželi novi nemiri, upori krščanskega, pred vsem pravoslavnega prebivalstva zoper Turke; ti boji so imeli seveda tudi že narodni značaj.

Zlasti je spravljal bosansko-hercegovsko prebivalstvo v obup nasilstvo pri pobiranju davkov. V poletju 1875 je izbruhnil v Hercegovini v Nevesinjskem okrožju upor, ki se je hitro razširil na vso južno Hercegovino. V juliju se je osnoval „Glavni osvobodilni komitet“, v prihodnjih mesecih se je upor razširil na celo Hercegovino in Bosno. Začela se je srdita borba „za krst časn in slobodu zlatnu“, v kateri so uporniki v manjših in večjih skupinah napadali turške čete, Turki pa se znašali nad uporniki na ta način, da so požigali in uničevali srbske vasi. Na tisoče in tisoče srbohrvatskih družin, to je starčkov, žena in otrok, je bežalo z vsem premakljivim imetjem čez mejo na črnogorska ter avstrijska tla Dalmacije, Hrvatske in Slavonije. Silna beda, ki so jo trpeli begunci v tujini, kot junaški borilci za svobodo, je vedno huje vnemala nasprotstvo med Turkji in uporniki. Med tem so slednjim iz Srbije in Črne gore prihajali mnogoštevilni Srbi na pomoč; med hrabrimi prostovoljci se je nahajal tudi sin bivšega srbskega kneza Aleksandra Peter Karadjordjević, ki je pod imenom

Peter Mrkonjić na svoje stroške zbral četo bojevnikov ter v Bosanski krajini vodil borbo s Turki. Moral pa je vsled intrig Milana in njegove vlade naposled zapustiti Bosno, na kar se je podal v Črno goro.

Med tem je bosansko-hercegovski upor vzbudil silno gibanje malodane po vsem slovanskem svetu, pred vsem v Rusiji. V Avstriji se je med Jugoslovani in Čehi nabiralo za bedne begunce, pa tudi številni prostovoljci so hiteli čez mejo v borbo zoper Turke, dasi je avstrijska vlada pod vplivom turkofilskih Madžarov skušala oboje ovirati.

Vojna s Turčijo l. 1876. Evropske velesile so skušale vplivati na Turčijo, da bi se pomirila z uporniki, toda brezuspešno. Tedaj se je knez Milan udal splošnemu pritisku javnega mnenja, ki je zahtevalo, da se priskoči na pomoč rojakom, ter je v zvezi s Črnogorci koncem junija 1876 napovedala Turčiji vojno, potem ko je slednja odbila zahtevo Srbije, da se ji podeli administracija Bosne. V Srbijo je prihitelo tedaj veliko število prostovoljcev iz Rusije, kjer je stalo ravno tedaj vseslovansko gibanje na vrhuncu, zahtevajoč, da se na vsak način izsili osvobojenje balkanskih Slovanov. Med ruskimi prostovoljci je bil tudi general Černjajev, ki je postal glavni poveljnik srbske vojske.

Toda potek vojne ni prinesel izpolnjenja srbskih nad. Pred vsem se Srbija v zadnji dobi ni s tako doslednostjo pripravljala na obračun s Turčijo kakor za Mihaela, dočim je Turčija z mnogimi vojaškimi reformami dosegla znatno izboljšanje svoje vojske. Dalje so Srbi računali na to, da se bodo ob srbski vojni napovedi kristjani v Turčiji

dvignili kakor en mož zoper Turke. Toda upor je nastal le v malem delu Bolgarije, pa še tu je bil z divjimi četami Čerkezov in bašibozukov hitro udušen in z nezaslišanimi grozovitostmi kaznovan. Intervencije Rumunije in Grčije, s katero se je računalo, dasi ni bil sklenjen nikak dogovor, ni bilo. Tako sta bili slabo pripravljene Srbija in Črna gora osamljeni. Turki so vrgli na srbsko mejo močne armade, ki so bile v večkratni premoči napram Srbom in izborna oborožene. Tako so Turki po mnogih bojih v poletju in jeseni 1876 Srbe potisnili nazaj in prodirali v Srbijo. Tedaj so se morali Srbi obrniti na ruskega carja za pomoč; carjeva intervencija v Carigradu je dosegla, da je bilo v decembru sklenjeno premirje s Srbi. Pod pritiskom velikih sil je Turčija v februarju 1877 sklenila mir, po katerem je Srbija ostala v starem obsegu.

Rusko-turška vojna. Berlinski kongres l. 1878. Med tem se je Rusija pripravljala, da z vojno prisili Turčijo, dati svobodo ali vsaj avtonomijo Slovanom. Toda Anglija je nasprotovala ruskim tendencam ter branila Turčijo, boječ se, da zasedejo Rusi Carigrad in Dardanele. V takem položaju je zborovala v decembru 1876 v Carigradu konferenca evropskih poslanikov, ki naj bi posredovala; stavila je res Turčiji konkretne zahteve glede upravne reforme, ki naj se izvede v Bosni ter Hercegovini in Bolgariji. Temu se je skušala porta izogniti na ta način, da je dne 23. decembra 1876 slovesno proglasila za Turčijo ustavo, ki naj podeli vsem državljanom brez ozira na vero in pokolenje enake državljanske ustavne pravice (državni zbor i. t. d.). Ker sedaj ni hotela izpolniti zahtev

evropskih velesil, so veleposlaniki v januarju 1877 zapustili Carigrad. Rusija je nastopala vedno ostreje in naposled zapretila z vojno, ako Turčija ne pristane na izpolnitev zahtevanih reform.

Rusija pa se je morala tudi diplomatično pripravljati na rešitev „vzhodnega vprašanja“, ki ga je nameravala doseči z oboroženo silo. Bolj ali manj odkrito na turški strani je bila Anglija; z Nemčijo in Avstrijo je tvorila Rusija sicer od l. 1872 „zvezo treh cesarjev“, toda vedelo se je, da ima Avstrija aspiracije na severozapadne dele Balkana, zlasti odkar se je hotela oškodovati za izgube v Italiji in Nemčiji. Da si zagotovi nevtralnost Avstrije, se je sešel car Aleksander še v juniju 1876 s Francem Jožefom v Reichsstadtu na Češkem. Tu je izjavila Avstrija, da njeni življenjski interesi ne morejo pripustiti ustanovitve velike enotne slovanske države za Donavo, marveč kvečjemu ustvaritev več manjših kneževin. Dalje je izjavila, da bi bila v slučaju, da se spremeni status quo na Balkanu, Avstrija primorana zahtevati zase teritorialno odškodnino v Bosni in Hercegovini. Car Aleksander temu ni nasprotoval, izjavljajoč, da bo zato Rusija zahtevala Besarabijo, ki jo je bila odstopila l. 1856. To zagotovilo, dogovorjeno še med srbsko-turško vojno, je ostalo neznano širokim krogom Rusije, prav tako Srbiji in enako seveda tudi prebivalstvu Bosne. Ko je postajalo očitnejše, da pride do vojne s Turčijo, si je Rusija, ki se je bala sovražne intervencije Anglije in Avstrije, hotela zagotoviti nevtralnost Avstrije, zato je podpisala z njo konvencijo (15. januarja na Dunaju, 18. marca v Pešti), po kateri je Avstrija dobila pravico, po končani rusko-turški vojni zasesti Bosno in Herce-

govino. Obenem ji je Rusija priznala, da spada Srbija in zapadni del Turčije do Vardarja v interesno sfero Avstrije. Vse to je Rusija koncedirala Avstriji, da si zagotovi njeno nevtralnost.

Na podlagi teh dogodkov nam je razumljiva nadaljna ruska politika, ki je skrbela odslej v prvi vrsti za Bolgare. Koncem aprila 1877 je Rusija napovedala Turčiji vojno; ruske čete so prekoračile mejo in glasom dogovora z Rumunijo preko rumunskega ozemlja udarile čez Donavo, posedle Dobrudžo in velik del vzhodne Bolgarije ter zasedle prelaze čez vzhodni Balkan. Toda Turki, ki so bili spočetka potolčeni v več bitkah, so dobili slednjič v Osman-paši izvrstnega poveljnika in so se uspešno postavili Rusom v bran. Osman-paša se je močno utrdil v Plevni, ki so jo Rusi zaman naskakovali od konca julija do decembra 1877. Tedaj so se na ruski strani vojne udeležili tudi Rumuni; šele po trdovratnih naskokih je dne 10. decembra padla Plevna, na kar so Rusi udarili čez balkanske prelaze na jug, posedli Sofijo, dočim je glavna vojska po zmagi pod Šipko dne 19. januarja 1878 zavzela Adrijanopol.

Med tem se je vojna vršila tudi po drugih bojiščih. Črnogorci so nadaljevali borbo s Turki še od l. 1876; po silno krvavih bojih so junaško odbili vse napade mnogo večjih turških vojsk. Ko pa so Rusi začeli vojno, se je Črnogorcem celo posrečilo zavzeti mnoge utrjene turške kraje.

Ko so Rusi z Rumuni brezuspešno naskakovali Plevno, je ruski car pozval Srbe, da začno vnovič vojno in na ta način pomagajo Rusom iz težavnega položaja. Srbska vlada pa je bila zastrašena po

neuspeh prve vojne, zato je vnovič začela z boji šele, ko je padla Plevna. Ker je Srbija dobila obvestilo, da spada Bosna v interesno sfero Avstrije in se je ni dotikati, so srbske čete prodirale proti jugu in jugovzhodu ter v zimi po krvavih bojih zasedle Niš, Leskovac, Piro, Prokuplje, Kuršumlijo, Vranje in Gnjilane. Med tem pa je Rusija na intervencijo Anglije sklenila s Turki premirje (19. januarja), ki mu je sledil mir v San Stefanu, vasi blizu Carigrada (19. februarja 1878).

Sanstefanski mir je določal, da postanejo Srbija, Črna gora in Rumunija popolnoma nezavisne. Srbija se poveča v neznatni meri v smeri proti Kosovu in Novem Pazaru ter s pridobitvijo Niša. Ustanovi se samostojna kneževina Bolgarija, ki priznava sicer turško nadoblast, dobi pa popolnoma samostojno vlado s krščanskim knezom. Bolgariji so ruski diplomati prisodili poleg prave bolgarske zemlje tudi srbska ter prehodna ozemlja, med temi celo Macedonijo razen Soluna in Kalkidike, s Kosturom, Ohridom in Debrom, južno Staro Srbijo s Skopljem ter južnomoravsko in nišavsko dolino z Vranjem in Pirotom. Rusija sama si je poleg malih pridobitev v Kavkaziji vzela le Besarabijo, za kar je Rumuniji dala Dobrudžo.

Razumljivo je, da je bila vsa Srbija silno nezadovoljna z določbami sanstefanskega mirovnega dogovora. Še bolj pa so jim nasprotovale evropske velesile, pred vsem Anglija, Avstrija in Nemčija, ki so zahtevale, da se sanstefanski mir preuredi. Napetost je naraščala in Rusija je imela izbirati med novo vojno z večino Evrope in popustljivostjo. Odločila se je naposled za slednje in v juniju do julija l. 1878 se je zbral v Berlinu kongres evropskih

sil, na katerem se je zvršila temeljita revizija mirovnih določb.

Pred vsem je bila velika Bolgarija občutno zmanjšana; od nje je ostala prava, severna Bolgarija kot samostojna kneževina ter od nje ločena južna Bolgarska, vzhodna Rumelija imenovana, ki je ostala v turški oblasti, a je imela dobiti samoupravo pod vodstvom krščanskega guvernerja. Srbija je dobila okrožja Niš, Pirot, Toplico in Vranje („Novi krajevi“), dočim je Macedonija in Stara Srbija ostala v turški oblasti, da se ohrani Avstriji prosta pot na Solun. Crna gora je dobila Bar, Žabljak, Spuž, Podgorico, Nikšič, Kolašin, Plav in Gusinje. Zato je dobila Avstrija Spič in pa mandat za okupacijo in upravo Bosne in Hercegovine ter dovoljenje, da si eventualno v svrhu osiguranja prometa in trgovine vzdržuje lastne posadke v novopazarskem sandžaku. Vendar je Avstrija slovesno podpisala izjavo, da okupacija ne ukinja suverene sultanove pravice do Bosne in Hercegovine in da je okupacijo smatrati le kot začasno.

Položaj Srbije na berlinskem kongresu je bil zelo težaven. Rusija je podpirala z vso močjo ohranitev Velike Bolgarije, skušajoč pridobiti Srbiji ozemlja kvečjemu proti jugozapadu. Avstrija pa je skušala preprečiti razširjenje Srbije v tej smeri, hoteč si ohraniti prosto pot proti Solunu. Zato je zagovarjala razširjenje Srbije v pirotski in vranjski okraj. Toda zato je zahtevala, da se je morala Srbija zavezati, da zgradi železnico od Belgrada do Pirota oziroma Caribroda ter do Vranjega in vrh tega gotove trgovske ugodnosti za Avstrijo. Najhujše je bilo za Srbe, da se je imela Avstrija utrditi v Bosni in Hercegovini, po kateri je vse

srbstvo že dolgo gojilo aspiracije. Zato je nastalo po vsem srbskem svetu veliko razočaranje in nezadovoljstvo — in enako tudi v Bosni.

Okupacija Bosne in Hercegovine se ni izvršila gladko. Na glas, da je Avstriji izročen mandat za okupacijo, so nastali v Sarajevu veliki nemiri; stvorila se je Narodna vlada, ki je odstranila turške oblasti in vzela vso moč v roke. Nositelj gibanja je bila muslimanska množica, pridružilo pa se ji je tudi pravoslavno srbsko prebivalstvo. Povsod se je slavilo pobratimstvo pravoslavnih Srbov in muslimanov.

Uporno gibanje se je iz Sarajeva razširilo po vsej Bosni in Hercegovini; proglašen je bil oborožen odpor proti Avstrijcem pod vodstvom znamenitega Hadži-Loje. Ko so dne 29. julija 1878 avstrijske čete na več točkah prekoračile mejo, si vrhovna poveljnika, na severu Filipović, na jugu Jovanović, nikakor nista mislila, da bo okupacija stala toliko napora. Čim globlje v notranjost so prodirale čete, tem večji je postajal odpor vstašev, ki jih je vodil narodni odbor sarajevski. Po mnogih krvavih bojih šele so avstrijske čete v avgustu dospele v Mostar in Sarajevo in nato v jeseni okupirale tudi ostale dele Bosne in Hercegovine. Leta 1879 je Avstrija po sporazumu s Turčijo poslala vojaške posadke v nekatere kraje novopazarskega sandžaka, toda uprava je v tej pokrajini ostala v turških rokah.

Srbija po l. 1878. Srbija je po neugodnih dogodkih let 1876—1878 preživljala težke notranje krize. Kralj Milan, ki se je v soglasju s sklepom narodne skupščine l. 1882 proglasil za kralja, kar so evropske sile priznale, je bil prijatelj Avstrije

in Nemčije, kamor se je večkrat podal na potovanje; sklenil je celo sam na svojo roko, brez vednosti srbske vlade, z Avstrijo tajno vojno zvezo, s katero si je hotel za vsak slučaj zasigurati prestol. Na vse vladne posle si je lastil odločilen vpliv. Proti temu je nastopila z odločno opozicijo radikalna stranka, ki se je organizirala v stranko leta 1881, ko so se vsled uveljavljenja svobode tiska in združevanja začele pravzaprav šele ustvarjati organizirane politične stranke v Srbiji. Radikalna stranka se je obrazila v glavnem na osnovi idej, ki jih je razvijal znameniti srbski teoretični politik in književnik Svetozar Marković († 1875). Bila je izrazito slovansko orijentirana, zagovarjajoč sporazum in zvezo z Bolgari in Hrvati, glede notranje politike pa je zastopala zahteve radikalne demokratizacije, saj je bil njen duševni oče Marković — socijalist. Imela je energične voditelje (Pašić, Protić in Paču), zato ni čuda, da je vladala med njo in Milanom trajna napetost. Radikalna stranka se je kmalu ukoreninila med kmetским prebivalstvom in si je pri volitvah v skupščino leta 1883 priborila veliko večino; ker jo je Milan kljub temu hotel za vsako ceno prevladati in uničiti, so voditelji sklenili, da pomagajo volji naroda z vsakršnimi sredstvi do veljave. Začeli so očiten upor zoper Milana in sicer v vzhodnem delu države, v zaječarskem okrožju (timoška buna). Toda upor je bil kmalu s silo udušen; glavni radikalni vodje so bili vrženi v ječo in mnogi obsojeni na smrt, dočim so se drugi, med njimi Pašić, rešili čez mejo.

Odslej je Milan vzdrževal vlado, ki ni imela večine v naródu, v trajnem nasprotju z radikalci. Želja, da z zunanjimi uspehi zlomi njih odpor, ga

je poleg drugih okolnosti zapeljala, da se je leta 1885 zapletel v spor z Bolgarijo.

Spopad z Bolgarijo l. 1885. V Bolgariji je prvič izvoljeno sobranje izvolilo Aleksandra Battenberškega, hesenskega princa in nečaka ruskega carja, za kneza, dočim je porta imenovala Aleko - pašo, nekega Fanarijota, za generalnega guvernerja Vzhodne Rumelije. Kljub notranjim političnim borbam in sporom z Rusi pa se je med Bolgari vedno silneje oglašala težnja, ustanoviti Veliko Bolgarijo. Kot prvi korak do tega naj bi bila združitev z Vzhodno Rumelijo. In res, dne 18. septembra 1885 je izbruhnil v Plovdivu, glavnem mestu Vzhodne Rumelije, dobro organiziran bolgarski upor; uporniki so odstranili guvernerja, sestavili provizorično vlado, oklicali združitev z Bolgarijo in pozvali kneza Aleksandra, da prevzame vlado tudi v Plovdivu. Aleksander se je odzval in se oklical za kneza „obeh Bolgarij“.

Evropske velesile sicer tega koraka niso odobravale, vendar pa niso kazale nikakega nagnenja, da bi intervenirale v korist status quo. Pač pa je nastopil srbski kralj Milan, katerega politika je stala popolnoma pod avstrijskim vplivom. Dasi so zastopali radikalci, ki so imeli veliko večino med ljudstvom, idejo bratske solidarnosti med balkanskimi Slovani in niti avstrofilsko ministrstvo samo ni bilo za vojno, je vendarle Milan iz svojih osebnih nagibov Bolgarski napovedal vojno. Izjavljal je, da začinja vojno „v zaščito določb berlinskega kongresa“ in trdil, da je združitev Vzhodne Rumelije z Bolgarsko za Srbijo škodljiva, ker ruši ravnovesje na Balkanu in ker se je bati, da bi Bolgari po zedinjenju z Rumelijo začeli težiti tudi po Macedoniji

in Stari Srbiji, starih srbskih zemljah. V resnici pa je kralj Milan vedno smatral kneza Aleksandra za svojega tekmeca in mu je zelo zameril, ker so radikalci, zarotniki timoške bune, našli zatočišča na bolgarskih tleh. Kralj Milan je tudi upal, da bo po zmagoviti vojni lahko strl opozicijo močnih radikalcev, s katerimi ni maral na noben način vladati. V vseh svojih namerah pa je našel zaslombe in vzpodbude v Avstriji, ki je smatrala tedanjo Srbijo za svoje orodje proti Bolgarski, ki je veljala kot ruska interesna domena.

Srbsko armadno vodstvo je podcenjevalo bolgarsko vojno silo. Najpreje so srbske čete udarile čez mejo in potisnile bolgarsko vojsko nazaj, skoro do Sofije; ko pa so prihitele tudi vzhodno rumelijske čete, so bili Bolgari v premoči ter so premagali Srbe v bitki pri Slivnici. Srbi so se morali umakniti ter po hudem boju prepustiti Bolgarom tudi Pirot, dočim je druga srbska vojska še vedno oblegala Vidin. Dočim so se Srbi umikali po dolini Nišave, je intervenirala Avstrija, ki je ustavila Bolgare z ultimatom, češ, da bi Bolgari pri nadaljnem prodiranju zadeli na avstrijsko vojsko. Mir, ki je bil nato sklenjen v Bukarešti (marca 1886), ni prinesel nikakršnih teritorialnih sprememb. Tudi porta se je sporazumela z Aleksandrom ter ga priznala kot začasnega guvernerja Vzhodne Rumelije, ki se je na ta način dejansko, če tudi ne pravno, spojila z Bolgarsko.

Nova ustava leta 1888 in abdikacija kralja Milana. Neuspeh v bolgarski vojni je še bolj otežil položaj kralja Milana, ki je že takrat resno mislil na abdikacijo. Vladajoči državniki so svetovali, naj se spremeni ustava v modernem

smislu. Vendar se Milan ni mogel odločiti, da bi odnehal od svojevoljnega, absolutističnega režima. Tedaj pa se je začel nesporazum Milana z ženo, kraljico Natalijo, ki je bila med prebivalstvom zelo popularna. Hoteč se kratkomalo ločiti od nje, je spremenil vlado in poklical celo radikalce na krmilo, toda ni se mogel sporazumeti z njimi, tako da je naposled zopet zagospodovalo konservativno ministristvo. Sedaj je sledila razporoka s kraljico Natalijo (5. oktobra leta 1888). Nato je kralj Milan sestavil odbor za spremembo ustave (ustavotvorni odbor), ki je po njegovih navodilih sestavil novo ustavo, katero je narodna skupščina sprejela 21. decembra 1888. Nova ustava je bila izredno napredna; stavila je ministristvo pod nadzorstvo, pod odgovornost narodne skupščine, s čimer je bil v Srbiji položen temelj parlamentarnemu režimu. S to svobodoumno ustavo je hotel Milan težnje po demokratični ustavi privedi do absurdnosti, kakor se je sam izjavil, kajti sodil je, da zanjo Srbija še ni zrela. Uvidevši, da se ne more ustavljati stranki radikalcev in bržkone še iz drugih osebnih razlogov, se je kralj Milan malo nato, dne 22. februarja 1889, odrekel prestolu na korist svojemu sinu Aleksandru. Ker je bil ta še mladoleten, mu je imenoval za namestnike Jovana Ristića, generala Kosto Protića in Jovana Velimarkovića.

Aleksander Obrenović (1889—1903). Na podlagi nove ustave se je v Srbiji začel parlamentarni režim, vsled česar je notranjepolitično življenje krepko oživelo. Proti radikalcem, ki so imeli veliko večino v narodu, je poskušalo namestništvo vladati na ta način, da bi s pritiskom vlade in policije pri volitvah protiradikalnim kandidatom

pripomogli do zmage. Vrh tega se je razkralj Milan, dasi bivajoč v tujini, vedno vmešaval v vladne zadeve ter je slejkoprej obdržal na razvoj srbskih notranjih razmer velik vpliv. Leta 1893 pa se je Aleksander proti ustavnim določbam proglasil polnoletnim. Malo nato se je nenadoma vrnil razkralj Milan v Belgrad. Začela se je zopet protiradikalna vlada s preganjanjem in odstavljanjem neljubega uradništva. Ker je po novi ustavi tiskovni zakon pripuščal izredno široko svobodo tiska, so radikalci odgovarjali med drugim z napadi na Milana. Tedaj sta si Aleksander in Milan, boječ se, da pri volitvah zopet zmagajo radikalci, upala tako daleč, da sta pod pretvezo, da je treba spremeniti zakon o tisku, svojevoljno ukinila ustavo z leta 1888 in uveljavila zopet v glavnem ustavo od leta 1869.

Nadaljevala se je politika neprestanega notranjega nesoglasja in nemira. Nesamostojni Aleksander je vladal sedaj pod Milanovim vplivom, sedaj zopet pod vplivom matere Natalije. Ker je bil Milan v sovražnih, Natalija pa v dobrih odnošajih z radikalno stranko, so se paralelno s spremembo vpliva spreminjale tudi vlade v Srbiji. Ko je l. 1897 kraljica Natalija — za vedno — zapustila Belgrad in Srbijo, so morali radikalci pretrpeti zopet neznosen pritisk s strani vlade (Vladan Djordjević), stoječe pod Milanovim vplivom. Tedaj je bil dne 24. junija l. 1899 poskušen atentat na razkralja Milana. To je imelo za posledico še hujši pritisk; glavni voditelji radikalcev so bili pozaprti in obsojeni na mnogoletno ječo.

Usodne posledice za razvoj notranje politike je imela tudi ženitev kralja Aleksandra z malovredno Drago Mašinovo, vdovo po inženirju, bivšo dvorno

damo kraljice Natalije. S tem je Aleksander, ki ni imel nikake samostojne volje, prišel pod kvarni vpliv Drage. V letu 1901 je Aleksander oktroiral novo ustavo z dvema zbornicama in se skušal zopet sprijazniti z radikalci. Toda malo nato se je obrnil vnovič zoper radikalno stranko. Začela je zopet reakcija s političnimi preganjanji. Tedaj je splošna nezadovoljnost priklopela do vrhunca; med častniškim zborom se je osnovala zarota, ki je imela za cilj odstranitev dinastije Obrenovičev. Silna ogorčenost proti dvoru, zlasti proti kraljici Dragi in njenemu ponašanju (lažni porod), se je pokazala v Belgradu pri velikih uličnih demonstracijah dne 23. marca (5. aprila) 1903. Sledil je državni udar 25. marca (7. aprila), s katerim je bila za nekaj ur ukinjena ustava, da se za ta čas ukinejo nekateri zakoni in premene člani sodišč in senata. Skupščina je bila razpuščena in novo imenovani senat je izdelal začasni volilni red za novo narodno skupščino. Nove volitve v maju so bile izvedene pod silnim pritiskom. Toda v noči od 28.—29. maja (10.—11. junija) 1903 so zarotniki vdrli v dvor in umorili kralja Aleksandra in kraljico Drago. Poleg tega so bili v tej noči ubiti tudi ministrski predsednik ter vojni minister, prvi kraljev adjutant in oba kraljičina brata. Vojska, ki so si jo bili zarotniki že preje zagotovili, je oklicala nato za kralja Petra Karadjordjevića. Nekaj dni nato, 2./14. junija, je bila sklicana stara skupščina, ki je zopet obnovila ustavo od leta 1888 z malimi spremembami in nato izvolila za kralja Petra I. Karadjordjevića.

Peter I. Karadjordjević (1903—danes) je živel do vrnitve v domovino po večini v Ženevi v Švici. Njegova žena Zorka, črnogorska knežna,

s katero se je poročil leta 1883, je bila starejša hči kneza Nikite črnogorskega. Umrla pa je že l. 1890, zapustivši mu hčer Jeleno (rojeno 1884), pozneje soprogo ruskega velikega kneza Ivana Konstantinoviča, in dva sina: Jurija (roj. 1887) in Aleksandra (roj. 1889).

Nadaljni notranji razvoj v Srbiji je imel tudi zanaprej prestati mnogo kriz. Za notranje politično življenje je bilo neugodno, da sta bili staroradikalna in mladoradikalna ali samostalna stranka, ki se je bila še za Aleksandra odcepila od prve, v skupščini po številu poslancev precej enaki. Koalicijska vlada obeh strank, ki se je bila sestavila koj v začetku, se ni obdržala; nato so se menjavale vlade nasprotnojučih si strank. Naposled je sicer staroradikalna stranka pri volitvah dobila neznatno večino, toda opozicija samostalcev, ki so delali tudi z obstrukcijo, ji je delala vlado skoro nemogočo.

Pač pa je od nastopa Karadjordjevičev začela stalno napredovati velikosrbska ideja, stremljenje, da se združijo vsi Srbi v eno svobodno državo. To stremljenje je imelo odslej v dinastiji in vodilnih činiteljih države svojo oporo — saj avstrofilske politike zadnjih dveh Obrenovičev je bilo za vedno konec. Velikosrbsko stremljenje se je opiralo po eni strani tudi na slogo z Bolgari, po drugi pa je v zvezi z notranje-avstroogrskimi dogodki našlo v avstrijskih Jugoslovanih vnete pristaše. Misel na politično združenje Jugoslovanov je imela odslej na obeh straneh Šave, Donave in Drine vedno več sobojevnikov.

Toda Srbiji je bilo prestati še težke krize. V trgovsko - gospodarskem razmerju Srbije do Avstrije je nastal usoden obrat, ko je Avstrija

pod vplivom madžarskih agrarnih magnatov zahtevala od Srbije glede izvoza živine, zlasti prašičev, take pogoje, da jih ta ni mogla sprejeti. Trgovinski dogovor se ni mogel obnoviti in začela se je takoimenovana carinska vojna, s katero si je hotela Avstrija gospodarsko podvreči Srbijo. Ta carinska vojna je sicer res zelo težila Srbijo, dasi si je država kljub temu finančno zelo opomogla, toda imela je za posledico, da se je silno poostrilo razmerje med sosednima državama, kajti tudi med preprostim srbskim ljudstvom se je dodobra ukoreninilo spoznanje o sovražnih namerah Avstrije.

Največja kriza v razmerju Srbije do Avstrije pa je nastala leta 1908, ko je Avstrija anektirala Bosno in Hercegovino.

Bosna od 1878 do 1908. Vodstvo uprave Bosne in Hercegovine je bilo izročeno skupnemu avstro-ogrskemu finančnemu ministru, ki jo je vršil v imenu celega skupnega ministrstva v soglasju z vladama obeh državnih polovic. Definitivno je bila urejena uprava okupiranih dežel leta 1882, ko je postal Kallay skupni finančni minister. Temu je bila podrejena deželna vlada v Sarajevu, na katere čelu je stal poveljnik tamkajšnjega armadnega zbora.

V deželi je zavladal za avstrijske okupacije mir in red ter občna sigurnost, dasi je spčetka še prišlo do manjših neredov. L. 1881 so nastali namreč ob priliki prvega rekrutovanja upori po celi deželi, zlasti pa v Hercegovini; pravoslavni in muslimani so se zbirali v čete ter začeli borbo. Istočasno je nastal iz istega vzroka upor tudi v Krivošijah v Boki Kotorski, kjer so se bili enaki neredi zvršili že leta 1869. Seveda so avstrijske

čete upornike užugale, dasi z ne majhno težavo. Krivošijani so ubegli na črnogorsko ozemlje; bosensko-hercegovski upor pa je bil v zimi in na spomlad l. 1882 udušen.

Okolnosti, v katerih je Avstro-Ogrska okupirala Bosno in Hercegovino, so bile zelo težke. Okupirani deželi sta bili kulturno tako zanemarjeni in zaostali, da je bilo treba začeti z reformami na vseh poljih. Avstrijska uprava je rešila le en del naloge, ki jo je prevzela, kajti mnogo vprašanj, katerih razrešitev je bila nujna, sploh ni rešila, tako na pr. je ostalo v začetku XX. stoletja še vedno odprto kmetско vprašanje s srednjeveškimi fevdalnimi uredbami. Glavni vzrok, da dvojna monarhija tu ni mogla dejstvovati v prosep prebivalstva, kakor je dolžnost vsake vlade, je bil v tem, da je smatrala Bosno in Hercegovino — za svoji koloniji. Zato je stremela po tem, da njuno gospodarstvo tako razvije, da se dasta deželi najizdatneje eksploatirati — v korist nemškega in madžarskega kapitala. V to svrho so služili pred vsem neizmerni bosanski gozdi, ki so jih jemale v zakup židovske firme iz monarhije; pri gradnji železnic, ki so ostale iz vojaško-političnih ozirov le ozkotirne, je imela monarhija pred očmi pred vsem strateški pomen, ne pa korist posameznih pokrajin. Kako malo pa je storila v prosvetnem oziru, kaže že samo dejstvo, da je ostal v deželi tako visok odstotek nepismenih, kajti 85 odstotkov mladine je ostalo brez šole.

Najslabše pa je bilo razmerje okupacijskih oblasti do prebivalstva, ki jih je gledalo s skrajnim nezaupanjem. Bilo je videti, da je med pravoslavnim in muslimanskim delom prebivalstva in vlado

nemogoč sporazum ter zблиžanje. Muslimani so se začeli v veliki meri izseljevati iz dežele v Turčijo, pred vsem v sosedne dele Novopazarskega sandžaka, v Macedonijo, pa tudi v Malo Azijo („muhadžiri“). Pravoslavni so radi odhajali v Srbijo, vendar ne v tako velikem obsegu. Najbolj zadovoljni z okupacijo so bili še katoliki, toda vlada se ni mogla izdatno nasloniti nanje, ker so bili premaloštevilni (z okr. 20 odstotkov), dasi jih je, zlasti spočetka, najbolj podpirala. Najbolj nezaupna je bila spočetka napram muslimanom; ker pa je kazal slednjič muslimanski živelj najmanj žilavega odpora, je dobila monarhija naposled proti koncu svoje oblasti v njem celo najboljšo oporo. Da bi si pridobila na prebivalstvo čimprej odločujoč vpliv, je stremela vlada za tem, da pridobi vpliv na pravoslavno in muslimansko hierarhijo, čemur pa sta se obe konfesiji trdovratno upirali. Ta borba proti poseganju okupacijske oblasti v notranje cerkvene uredbe je rodila celo cerkveno vprašanje pri pravoslavnih in muslimanih.

Dalje je monarhija podpirala notranjo razcepjenost prebivalstva, izrabljajoč njega konfesionalno različnost. Zlasti se je to pokazalo po aneksiji, ko je bila v februarju 1910 deželi podeljena ustava, kar so bili zlasti Srbi pred aneksijo energično zahtevali. Po njej so bile vpeljane pri volitvah v bosanski sabor konfesionalne kurije. Vladna politika, ki si je bila med tem že pridobila naklonjenost muslimanov s tem, da jim je pustila njih privilegirano gospodarsko-socijalno stališče, na škodo ostalih, si je v saboru preskrbela večino s koalicijo katolikov in muslimanov proti Srbom, ki so tik do konca ostali v neizprosni opoziciji.

Tako se je Avstriji posrečilo ustvariti v Bosni po načelu: divide et impera — v narodnem oziru eno najbolj neurejenih, najtežjih torišč za notranjo konsolidacijo jugoslovanstva.

Aneksijska kriza 1908—1909. V strahu pred vedno bolj naraščajočim srbskim narodnim gibanjem je Avstrija iskala prilike, da jo izrabi za že dolgo nameravano aneksijo Bosne. Ko je bila dne 24. julija 1908 v Turčiji po zmagoviti mladoturški revoluciji proglašena ustava, so avstrijski državniki uvideli, da bodo morali dati ustavo tudi Bosni in Hercegovini, ki sta bili pravno še vedno last sultanova. Ker pa so se bali, da bi Bosanci — vsaj pravoslavni in muslimani — porabili ustavno svobodo, da bi se izjavili zoper Avstrijo, je Avstrija dne 5. oktobra 1908 proglasila aneksijo okupirane Bosne in Hercegovine. V sporazumu z njo se je istočasno Bolgarija proglasila za popolnoma nezavisno od Turčije, katere vrhovno oblast je morala dotedaj še priznavati.

Aneksija Bosne je povzročila silovito vznemirjenje in ogorčenje med vsemi Srbi; Srbija in Črna gora sta se začeli naglo pripravljati na vojno. Na drugi strani so Mladoturki uspešno organizirali bojkot proti avstrijskemu uvozu ter Avstrijo na občutljivi točki tako zadeli, da jim je ponudila 60 milijonov odškodnine za aneksijo. Težišče situacije je bilo pri evropskih državah, pred vsem pri Rusiji, na katero je stavila Srbija vse svoje nade. Toda Rusija, ki je bila oslABLJENA vsled japonske vojne in revolucije, si ni upala začeti odločilnega boja. Enako tudi Anglija in Francija, dasi sta nasprotovali Avstriji, nista še marali iti do skrajnosti. Avstrija je poslala na srbsko in črnogorsko

mejo, deloma tudi na rusko, velike množice vojaštva, dočim se je v Srbiji vzpričo resnosti položaja v februarju 1909 osnovala vlada iz članov vseh strank. Zunanji minister Milovanović je v skupščini proglasil (2. januarja l. 1909) vladni program: zahteva teritorialne kompenzacije za Srbijo in avtonomija za Bosno. V marcu 1909 je naznanila Nemčija Rusiji, da bo Avstrija napovedala Srbiji vojno, ako se slednja ne odpove svojim pretenzijam, da pa bo Nemčija, ako bo Avstrijo napadel kak srbski zaveznik, branila svojo zaveznico. Vzpričo takega položaja je Rusija popustila in priznala aneksijo; Srbiji vsled tega ni kazalo drugega kot udati se. Dne 27. (13.) marca 1909 se je srbski prestolonaslednik Jurij (Djordje) odpovedal prestolu in nasledstvena pravica je prešla na kraljeviča Aleksandra; 31. marca pa je srbska vlada na Dunaju podala deklaracijo, zahtevano od Avstrije, v kateri izjavlja, da z aneksijo niso zadeta prava Srbije.

V zvezi z aneksijsko krizo, ki se je končala s popolnim srbskim neuspehom, je Avstrija vprizorila na Hrvatskem „veleizdajniški“ in na Dunaju Friedjungov proces.

16. Črna gora v XIX. stoletju.

Vladika Peter I. Petrović (1782—1830) se je po zmagovitih borbah s Turki udeleževal bojov zoper Francoze na ruski ter na angleški strani, kakor je bil deloma že govor o tem. Ko je Napoleona zadela katastrofa v vojni z Rusi l. 1812, so Črnogorci, katere so prebivalci Boke Kotorske ponovno poklicali na pomoč, v zvezi z Angleži pregnali Francoze iz Boke in jo zavzeli. Črnogorci so upali, da se jim izpolni davna želja, da se združi ozemlje Boke s Črno goro, toda tudi to pot se jim ni posrečilo. Dynajski kongres je prisodil celo Boko Avstriji in Črnogorci so morali na rusko zapoved zapustiti zasedeno ozemlje, za katero so se zaman tako dolgo bojevali.

Ko je novi ruski car Nikolaj I. l. 1825 zasedel prestol, je odredil, da se i nadalje izplačuje Črni gori letna pomoč 1000 ducatov, ki je bila 17 let ustavljena. Vladika je mogel nekoliko izboljšati bedno stanje ljudstva, uredil pa je tudi sicer notranje razmere v deželi, zlasti da je napravil mir in red med le prepogosto sprtimi plemeni in poglavarji. Po svojem modrem vladanju in človekoljubnih lastnostih je postal izredno priljubljen med narodom.

Vladika Peter II. (1830—1851). Po smrti Petra I. je postal vladika in gospodar Črne gore njegov nečak Rade Tomov, ki si je vzel ime Peter II. Njega je stric skrbno izšolal; učitelj mu je bil srbski pesnik Sima Milutinović. Ko je nastopil vlado, je bil šele 18 let star. — Bojeval se je s Turki na albanski in hercegovski strani, toda ne s posebnim uspehom. Večjo pažnjo je obračal na notranjo uredbo Črne gore. Ustanovil je za celo deželo Senat iz plemenskih glavarjev, kateremu je sam predsedoval in v katerega je sam imenoval člane; na ta način je vzel vrhovno oblast v svoje roke. Vpeljal je tudi, da so posebni sodniki hodili po deželi in sodili, seveda le ustmeno in po plemenskih običajih, dalje je vpeljal perjanike za upravne in policijske posle. Prvi je vpeljal davek v Črni gori, ki dotlej še nikdar ni plačevala davkov; razumljivo je, da so se nekatere nahije temu uprle. Skrbel je tudi za ljudsko prosveto; ustanovil je prvo tiskarno na Cetinju in prvo šolo; mladeniče je pošiljal v Srbijo v šole. — Najbolj pa si je Peter II. pridobil glas kot pesnik. Od njegovih spisov je najimenitnejši spev „Gorski vijenac“.

Peter II. je ustanovil — posnemajoč sistem v Avstriji — temelje za absolutistični režim v Črni gori s tem, da je uničil guvernadurstvo in plemensko samostojnost, kar seveda ni šlo brez odpora. Še bolj je utrdil absolutno vlado njegov naslednik nečak Danilo, ki se ni hotel pomenišiti, marveč se je proglasil za kneza črnogorskega, s čemer je nehala vlada metropolita v Črni gori.

Danilo (1851—1860). Ko so ga glavne evropske sile priznale za kneza Črne gore, je Danilo nadaljeval delo svojega prednika v notra-

njosti s tem, da je zatiral plemensko samostojnost in utrjal osrednjo oblast in absolutizem. Kakor vsi njegovi predniki, se je tudi on mnogo bojeval s Turki, zlasti z mogočnim bosanskim Omer-pašo. Turki so Črno goro še vedno smatrali za svojo deželo, zato so obmejni boji v večjem ali manjšem obsegu trajali skoro neprestano. Zlasti huda je bila borba leta 1852, ko so Turki od vseh strani pritiskali na Črno goro; na pritisk Avstrije in Rusije pa je porta sklenila mir l. 1853 v Podgorici, pri čemer je ostalo pri starih mejah. V dobi krimske vojne je ostala Črna gora mirna. Ko je malo nato nastal upor v Hercegovini, so Črnogorci pomagali upornikom in se tako zapletli v novo borbo s Turki, v kateri so dosegli med drugim junaško zmago pri Klobuku. Po prizadevanju velesil je bil nato sklenjen mir, v katerem so Črnogorci dobili Grahovo in so bile sploh črnogorske meje točno določene (1859). Ko se je malo nato knez Danilo podal v Kotor, ga je tam dne 31. julija 1860 s strelom smrtno ranil najeti morilec; ko je knez v nekaj urah podlegel rani, mu je sledil v Črni gori nečak Nikola.

Nikola (Nikita, 1860—1918). Ko je v Hercegovini l. 1861 buknil nov upor pod vodstvom Luke Vukalovića, se je Črna gora znova vmešala v boj s Turki; v srditi borbi so Črnogorci sicer dosegli mnoge junaške zmage, toda prišli so vendarle pred turško premočjo v težak položaj, na kar je bil na posredovanje Rusije in drugih evropskih držav sklenjen mir (leta 1862). Sedaj se je Nikola posvetil prosvetnemu delu z ustanavljanjem novih šol in izboljšavanju prometnih sredstev v deželi. — Ko je vsled hercegovsko-bosanskega vstanka leta 1876 Srbija začela vojno, je tudi Črna gora

napovedala vojno. Dočim se je Srbija vojevala nesrečno, so Črnogorci nadaljevali borbo tudi potem, ko je Srbija sklenila mir. Boji, ki so se to pot vršili ob mejah, so bili izredno srditi in krvavi; potekali pa so slavno in zmagovito za Črnogorce (na Vučjem dolu pri Milatovici, na Fundini, okrog Spuža in Nikšića). Ko je Rusija začela vojno s Turki, so si Črnogorci osvojili mnoge večje turške kraje ob meji.

Na berlinskem kongresu so evropske sile priznale Črni gori nezavisnost in ji prisodile Bar, Žabljak, Spuž, Podgorico, Nikšić, Kolašin, Plav in Gusinje, dočim so izročile Budvo in Spič Avstriji. Toda Turki so se branili izročiti nekatere kraje, ki so jih imeli še v rokah, zlasti Plav in Gusinje, pri čemer so imeli v arnavtski ligi, ki se je tvorila v ta namen, krepko oporo. Tedaj so velesile v zameno za ta dva kraja Črnogorcem prisodili Ulcinj, ki pa so ga Turki izročili šele, ko se je pred pristaniščem v demonstracijo pojavilo angleško vojno brodovje.

Odslej je uživala Črna gora mir. Knez Nikola je v deželi vpeljal nekatere reforme; mesto senata kot najvišje upravne in sodne oblasti je ustanovil ministrstvo, glavni sud in veliki sud in proglašen je znameniti imovinski zakonik (1889). Pravoslavno cerkev v Črni gori je carigrajska patrijarhija priznala za samostojno (avtokefalno).

Naposled je knez Nikola dne 5. novembra 1905 proglasil ustavo in sklical narodno skupščino. Toda novo parlamentarno življenje je v Črni gori koj spočetka izvalo velike krize in borbe. Borba je nastala po eni strani med strankami samimi, po drugi pa je knez Nikola brž zavzel sovražno stališče

napram narodni stranki, ki je zahtevala več državljanske svobode, kakor pa je bil knez pripravljen dati. Tako je hitro nastopila reakcija in zoper opozicijo se je začelo ostro represivno postopanje. Afera z bombami v maju 1908, v kateri so bili obtoženi in obsojeni najuglednejši predstavitelji opozicije radi atentata na kneza, je vzbudila ogorčenje vseh naprednih, za ujedinjenje vsega srbstva vnetih Srbov in je privedla celo do prekinjenja diplomatskih odnošajev s Srbijo. Za aneksijske krize se je ta napetost vzpričo skupne nevarnosti hitro zopet poravnala. Toda notranje razmere so v Črni gori ostale nepovoljne; Nikola je zavladal zopet absolutistično, čemur pa so se upirali naprednejši in za velesrbstvo vneti elementi. Ko je bila v septembru 1909 med Vasojevići odkrita zarota, je bilo celo nekaj oseb po prekem sodu ustreljenih.

Knez Nikola je oženil svojo hčer Jeleno z italijanskim kraljem, vsled česar se je začel v politiki v znatni meri naslanjati na Italijo. L. 1910 se je o priliki petdesetletnice svoje vlade proglasil za kralja.

Kralj Nikolaj je bil tudi pesnik; njegova najbolj znana pesem „Onamo, onamo“ je postala takorekoč narodna himna.

17. Pregled najvažnejših dogodkov v političnem razvoju avstrijskih Jugoslovanov v poslednji dobi.

Ta kratek pregled se ozira le na politično vodilne dežele.

Slovenci. Doba Auersperg - Lasserjevega ministrstva (1871—1879) pomeni za Slovence čas najhujše germanizacije, najbrezobzirnejšega nemško-nacijonalnega pritiska s strani vlade. Ker Čehov ni bilo v parlamentu — razen Moravcev od leta 1874 — je bila slovanska opozicija, zvezana z nemškimi konservativci pod Hohenwartom, napram nemško-liberalni ustavovorni stranki, ki je imela vlado v rokah, brez vsake moči. Sledilo je preganjanje narodnega časopisja z neprestanimi konfiskacijami, brezobzirno preganjanje narodno mislečega uradništva, pri čemer so bili najzavednejši in najzmožnejši naši državni nameščenci prestavljani v nemška mesta, celo v daljno Bukovino.

Borba med mladimi in starimi je po l. 1870 po vsem Slovenskem močno oživela; razen radikalnejšega in jasnejšega stališča v narodnih zadevah je šlo pred vsem za kulturno-politično stališče. Bleiweisovci so bili konservativni, braneč privilegirano oblast cerkve in duhovščine, dočim so

zastopali mladi svobodomiselno stališče, zagovarjajoč premoč države nad cerkvijo. Konservativci so si l. 1873 ustanovili nov list „Slovenec“, ki je postal l. 1883 dnevnik. Pri državnozborskih volitvah leta 1873 so si stali po mnogih okrajih kandidati obeh struj nasproti. Značilno je, da so stari v tej dobi kandidirali nemškega konservativca Hohewarto, ki je ostal od l. 1871 voditelj vseh federalistov zoper nemški centralizem. Leta 1875 pa je prišlo po vsem Slovenskem do sprave med konservativno in svobodomiselno strujo, kar je imelo slabo posledico, da se je prebivalstvo trgov in mest v obmejnih okrožjih odvrčalo od konservativne slovenske slogaške stranke k liberalnim Nemcem.

Izvolitev Hohewarto za državnega poslanca je imelo za nadaljno slovensko politiko važne posledice. Začela se je doba, v kateri so Slovenci tvorili kot Hohewartov klub skupaj s Hrvati in konservativnimi Nemci ogrodje fevdalne „stranke prava“ (Rechtspartei), ki se je borila skupaj s Čehi in Poljaki zoper „ustavoverno“ nemško meščanstvo. Po državnozborskih volitvah leta 1873, ki so se prvič vršile direktno, so izgubili deželni zbori tisti važen pomen, ki so ga imeli dotlej. Pri volitvah v kranjski deželni zbor, ki ga je vlada predčasno razpustila, so dobili leta 1877 nemškutarji večino, ker so vsled silnega vladnega pritiska in pa vsled preslabe organizacije s strani svobodomiselnega krila Slovencev v trgovski zbornici in v mestih zmagali kandidatje vladne ustavoverne stranke.

Nemško-liberalna Auersperg-Lasserjeva vlada je padla v krizi o priliki okupacije Bosne in Hercegovine, kateri je nasprotovala iz strahu, da se na ta način pomnoži število slovanskega prebi-

valstva v državi na škodo nemški premoči, dočim se je krona seveda trudila z vsemi sredstvi za okupacijo, ki so jo tudi Slovani zagovarjali. Tako je moralo ministrstvo odstopiti in po prehodnem Stremayerjevem ministrstvu, ki je izvedlo državno-zborske volitve, je prevzelo vlado ministrstvo Taafe, opirajoč se na nemške konservativce in Slovane.

Ob času okupacije se je vršilo v slovenskem časopisju živahno razpravljanje o južnoslovanskem vprašanju, pri čemer je stal v ospredju debate pomenek o tem, kako vpeljati hrvaščino tudi za Slovence kot uradni in književni jezik. Najuvidevnejši možje pa so že takrat zapisali, da je politično-združenje pogoj vsakršne slovensko-hrvatske narodne kooperacije.

Slovenci za Taafejevega ministrstva (1879—1893). Pri državnozbornskih volitvah l. 1879 so prišli nemški liberalci v manjšino. Taafejevo ministrstvo, ki je sedaj nastopilo vlado, je moglo zavladati, opirajoč se na Slovane in nemške konservativce. Cehe je pregovoril Taafe, da so po dolgoletni abstinenci zopet prišli v državni zbor, uvidevši, da jih politika pasivnosti ne privede do cilja. Slovenci so z ostalimi Jugoslovani in konservativnimi Nemci, po večini fevdalnimi aristokrati, tvorili Hohenwartov klub, takoimenovano „pravno“ stranko, ki je najvernejše podpirala vlado. Volitve po Slovenskem so se vršile dosti ugodno za Slovence, in sicer v znamenju sloge — le na Koroškem, kjer so se Slovenci zvezali z nemškimi konservativci, sta propadla oba slovenska kandidata. Za tedanjo našo politiko je značilno, da so Slovenci volili poleg Hohenwarta še — kneza Windischgrätza, barona Gödela in viteza Schneida; tako daleč so

šli Slovenci v svojem zaupanju do konservativnih nemških fevdalcev.

Doba Taafejevega ministrstva, ki je imelo sprva v Cehih, Poljaki in Hohenwartovi pravni stranki, takoimenovanem „železnem obroču desnice“, le neznatno večino nad nemškimi liberalci, pomeni za Slovence kakor za ostale Slované vendarle zboljšanje narodnega položaja. Vodilna misel vlade je bila sicer ne se zameriti nobenemu narodu, zlasti pa ne Nemcem — njen program je bil samouprava dežel in narodna ravnopravnost — vendar se je za Slované vsaj nehala doba preganjanj, slovanskim jezikom se je dovoljevala vedno večja vloga v uradih in šolah — Čehi so dobili univerzo. Slovenci kot mala skupina so dobivali od Taafeja povečini le — obljube. Od nemško-liberalne vlade prestavljeni uradniki so se vračali zopet v domovino. Leta 1880 je Taafe imenoval za kranjskega deželnega predsednika Andreja Winklerja, državnega poslanca z Goriškega, slovenskega rojaka. Leta 1882 so po dolgotrajnih naporih Slovenci v Ljubljani zmagali pri občinskih volitvah v vseh treh razredih in Ljubljana je dobila slovenskega župana. Leta 1883 je bil kranjski deželni zbor, ki je imel še nemško večino, razpuščen; pri volitvah so nato Slovenci zmagali tudi v vseh mestnih občinah. — Sicer so Slovenci v tej dobi pač dosegli ravnopravnost slovenščine v uradih in šoli na Kranjskem — osnovane so bile na pr. slovenske paralelke na gimnazijah, toda da bi se te pridobitve razširile tudi na Štajersko, Koroško in Primorsko, tega razen malopomembnih izjem niso mogli doseči kljub neprestanemu zahtevanju. Zlasti malo so dosegli proti koncu 80ih in začetkom 90ih let, ko si je Taafe-

jeva vlada vsled radikalne opozicije Mladočehov skušala zopet pridobiti med nemškimi liberalci zaslonbe. Zelo kvarno je bilo za slovensko politiko, da si v tem za nas razmeroma ugodnem položaju radi znatnega števila nemških fevdalcev, ki smo si jih izvolili za poslance, nismo znali z odločnejšim nastopom priboriti resnejših uspehov.

Na Dunaju so nastopali slovenski poslanci skupno, dasi so seveda prejkoslej tvorili svobodomiselnjšo (voditelj Suklje) in konservativnejšo frakcijo (voditelj Klun). Na Kranjskem se je stvorila leta 1883 iz prve vladna stranka s Šukljetom in Kersnikom na čelu, ki je bila zelo spravljiva napram Nemcem in je brezpogojno stala za Winklerjem; njeno glasilo je postal oficijozni dnevnik „Ljubljanski list“, ki je začel izhajati 28. februarja 1884 kot večerna priloga uradni „Laibacher Zeitung“. Vladni stranki je odločno nasprotovala radikalna stranka pod vodstvom dr. Ivana Tavčarja in Ivana Hribarja, ki sta začela izdajati radikalni politično - poučni tednik „Slovan“ (1884—1887). Toda že v letu 1886 je prišlo med radikalno in vladno stranko do sprave. Dasi je prišlo ob posameznih prilikah še do spopadov med konservativno in napredno strujo ter slednje radikalnimi in oportunističnimi člani, vendar se je v glavnem na zunaj varovala sloga.

Toda ta čas se je že pojavil dr. Anton Mahnič, ki je začel l. 1882 v „Slovincu“ širiti svoj dosledno izpeljan katoliški program. Nastopajoč publicistično vsa naslednja leta je zastopal naziranje, da je treba katoliško stališče povzdigniti do edino merodajne veljave povsod, v umetnosti, znanosti in filozofiji kakor v politiki in vsem javnem življenju. Pri tem

se je obračal tako zoper premalo katoliško-radikalne duhovnike (na pr. zoper Gregorčiča), kakor zoper omahljive in nedosledne slovenske svobodomiselce, pri čemer je nastopil tudi zoper kult narodnosti. Njegov odločen nastop spočetka tudi konservativni struji ni bil popolnoma všeč, polagoma pa si je Mahnič vzgojil vnetih pristašev pred vsem v mlajši duhovščini. Tako se je polagoma pripravljala ustanovitev katoliške stranke, ki so ji delali pot tudi novi listi „Dom in svet“, „Domoljub“, zlasti pa Mahničev „Rimski katolik“. Leta 1890 se je ustanovilo v Ljubljani „Katoliško politično društvo“, v katerem je začel poleg Kalana, Žitnika, Povšeta in Kreka igrati glavno vlogo dr. Šusteršič. S tem je bil zgrajen temelj novi stranki, ki se je sama začela imenovati konservativno-narodna in si začela graditi svojo posebno organizacijo, pospeševano po ljubljanskem škofu dr. Missii. — Sedaj se je nasprotno samostojno opredelila tudi narodno-napredna stranka, ko se je leta 1891 ustanovilo politično „Slovensko društvo“. — V osemdesetih letih je zaznamovati pri nas tudi prve početke socialno-demokratskega gibanja, ki pa je, kakor drugod v Avstriji, trpelo pod brezobzirnim preganjanjem s strani vlade; prvi majnik n. pr. so smeli pri nas praznovati šele od l. 1890 dalje.

V oktobru 1893 je Taafe nepričakovano — pod vplivom naraščajoče socialne demokracije — predložil zbornici svoj načrt volilne reforme, s katero je hotel razširiti volilno pravico na nepremožne sloje. Toda Poljaki, nemška levica in Hohenwartov klub so mu nasprotovali, vsled česar je demisijoniral in nastopilo je ministrstvo Windischgrätz, sestavljeno iz članov navedenih treh strank (1893—1895).

Tedaj so nekateri slovenski in dalmatinski poslanci izstopili iz Hohenwartovega kluba ter osnovali nov jugoslovanski klub poleg že obstoječe Biankinijeve frakcije, ostal pa je pri Hohenwartu še Suklje in slovenski konservativci. Ko je padel Windischgrätz in je nemška levica izstopila iz vladne večine, je nastopilo ministrstvo Badeni, opirajoč se na Slovane in Hohenwartov klub; izpeljalo je volilno reformo, s katero se je ustanovila peta kurija s splošno pravico za vse 24 let stare državljane, za ostale kurije pa se je cenzus nekoliko znižal.

Konservativno- ali katoliško-narodna stranka je pri prihodnjih deželno- in državno-zborskih volitvah zavzela vse kmetske mandate, njena organizacija je obsegala vso Kranjsko, začela pa je delovati tudi na Goriškem. Napredna ali „narodna“ stranka, ki je tudi sedaj še zanemarjala notranjo organizacijo, se je skušala braniti na ta način, da je l. 1896 sklenila zvezo z nemško veleposestniško stranko v kranjskem deželnem zboru. Toda ko je naposled katoliško-narodna stranka dosegla reformo kranjskega deželnozborskega volilnega reda, je dobila v deželnem zboru absolutno večino, na kar je zavladala takorekoč neomejeno v celi deželi. Njena organizacija pa je začela prodirati tudi na slovensko Stajersko, kjer je bila dotlej vladala skupna slogaška stranka. Pri prvih volitvah v novi državni zbor, ki so se v maju 1907 vršile že po splošni in enaki volilni pravici, sklenjeni v decembru 1906, je dobila na Štajerskem ljudska stranka, kakor se je bila začela imenovati od leta 1905, 5 mandatov, napredna narodna stranka pa 2, na Kranjskem od 11 mandatov ljudska 10, napredna 1, na Goriškem ljudska 2, napredna 1. Le na

Koroškem, v Trstu in Istri so bile še vedno skupne slovenske liste. — Pri zadnjih državnozborskih volitvah v Avstriji l. 1911 se je ljudska stranka še toliko ojačila, da je zavzela vse štajerske mandate.

Ljudska stranka, ki je postala na ta način daleko najmočnejša med Slovenci, je skrbela v veliki meri za gospodarsko povzdigo kmetskega stanu, zlasti potom zadružništva, dalje za ljudsko izobraževalno delo, v čemer je razvila po duhovščini, v kateri je imela svoje naravno ogrodje, živahno delavnost.

Med Slovenci, ki so si razen na Koroškem in deloma na Stajerskem svoje narodno življenje v gotovi meri učvrstili, je enako kakor pri Hrvatih in Srbih z začetkom 20. stoletja jugoslovanska misel znova oživela. Kulturno vzajemnost s Hrvati je gojila zlasti „Slovenska Matica“. V političnem oziru je socijalna demokracija, ki je med tem po Slovenskem organizirala večino delavstva, na jugoslovanski konferenci v Ljubljani v novembru 1909, katere so se udeležili Slovenci ter srbsko-hrvatski delegati iz Hrvatske, Bosne in Srbije, sprejela kot narodni program resolucijo: Avstro-ogrski Jugoslovani smatrajo za končni smoter svojega narodno-političnega stremljenja popolno narodno združitev vseh Jugoslovanov ne glede na različnost imena, vere, pisave in dialektov ali jezikov. Kot deli velikega enotnega naroda stremimo, da se konstituiramo kot enoten narod, ne glede na vse umetno napravljene državnopravne in politične pregraje, želeči skupno nacijsko, avtonomno kulturno življenje kot svobodna enota v popolnoma demokratični konfederaciji narodov.

Ljudska stranka, ki je že dalj časa na Hrvatskem iskala s seljačko in pravaško stranko stikov, je naposled sklenila zvezo s hrvatsko stranko prava. Po konferencah v Opatiji in na Dunaju je bila na velikem hrvatsko-slovenskem taboru v Ljubljani dne 20. oktobra 1912, katerega se je udeležilo 90 hrvatskih in slovenskih poslancev in voditeljev, sklenjena resolucija: Hrvati in Slovenci tvorimo eno narodno celoto. Vsled tega hočemo pristaši Stranke prava in Vseslovenske ljudske stranke skupno delovati v duhu in pravcu programa Stranke prava za jedinstvo, pravice in svobodni razvoj hrvatsko-slovenskega naroda v okviru habsburške monarhije. Osnovala se je iz obeh strank „Hrvatsko-slovenska narodna zveza“ s hrvatsko-slovenskim izvršilnim odborom; za načelnika sta bila izvoljena dr. Ivan Šusteršič in dr. Mile Starčević, delegate so imele poleg ljudske stranke vse pravaške stranke v Hrvatski, Dalmaciji in Bosni.

Naposled je tudi napredna stranka v resoluciji z dne 18. aprila 1913 izjavila, da vidi bodočnost slovenskega naroda v okviru avstrijsko-ogrske monarhije, toda v zedinjenju avstrijskih Jugoslovanov. Toda slednja izjava spada že v dobo balkanskih vojn in srbskih zmag, pod katerih vplivom je jugoslovanska nacionalistična ideja v slovenski javnosti, zlasti med omladino, nastopala svojo zmagovito pot. Nadaljni razvoj jugoslovanske nacionalistične misli je prinesel potek svetovne vojne.

Hrvatska. Po reviziji nagodbe je bil dne 20. septembra leta 1873 imenovan za bana Ivan Mažuranić, kandidat Narodne stranke. Za njegovega banovanja se je Hrvatska v mnogoterem oziru modernizirala; leta 1874 je bilo v Zagrebu

ustanovljeno vseučilišče. Istega leta je bil v saboru sklenjen in nato sankcioniran zakon, po katerem more sabor bana oziroma njegovega namestnika poklicati na odgovor, kadar bi se po njegovi krivdi težko kršil kak temeljni državni zakon. — L. 1873 je bila ukinjena vojaška uprava hrvatske in slavonske Vojne krajine, toda dežela ni bila združena z ostalo Hrvatsko. Zato je sabor ponovno zahteval združenje, tako zlasti v adresi na vladarja l. 1878, ko je izrazil željo, da se združita s Hrvatsko ravnokar okupirani Bosna in Hercegovina, dalje Vojna krajina in Dalmacija in da se končno reši vprašanje Reke.

Ban Mažuranić, ki ga je podpirala narodna stranka, dočim je nastopala vedno močnejša radikalna opozicija zoper njega („pravaši“), je začetkom l. 1880 predložil spomenico, naj se Krajina takoj spoji s Hrvatsko in da se finančna nagodba ob priliki obnove spremeni v prilog hrvatskemu stališču, sicer da ne more ostati več na banski stolici. In res je Mažuranić v februarju l. 1880 odstopil. Za naslednika mu je bil imenovan grof Ladislav Pejačević.

V sledeči dobi so Madžari stremeli po tem, da madžarizirajo hrvatske finančne urade. Deželni finančni ravnatelj v Zagrebu Anton Dávid, Madžar po rodu, je v to svrho ustanovil v Zagrebu učni tečaj, da bi se finančni uradniki učili madžarski. To je vzbudilo na Hrvatskem veliko ogorčenje in povzročilo, da je izstopil Mato Mrazović z 22 poslanci iz narodne stranke in osnoval „nezavisno narodno stranko“, ki si je obdržala „Obzor“ kot glasilo in se je vsled tega imenovala tudi „obzoraši“.

Slednjič je bila 15. julija 1881 Vojna krajina spojena s Hrvatsko; s čemer se je Hrvatom izpolnila davna želja.

Nov nemir se je polastil Hrvatov, ko je dal ravnatelj David po nalogu finančnega ministra na finančna poslopja v Zagrebu izvesti dvojezične napise, kar je bilo proti pogodbenim določbam. Dne 15. avgusta 1883 so Zagrebčani sneli te napise, vsa narodna stranka je napravila iz te zadeve vprašanje zaupanja banu. Radi teh dogodkov so izbruhnili resni nemiri po Zagorju, bivši banski Krajini in v Zagrebu. Ko pa je ogrski ministrski svet sklenil, da se imajo na vsak način izvesti dvojezični napisi, je podal ban Pejačević ostavko. Tedaj je ogrski ministrski predsednik Koloman Tisa sistiral (ustavo na Hrvatskem in imenoval generala Ramberga za komisarja. Ta je dal z vojaško silo obnoviti madžarsko-hrvatske napise v Zagrebu; slednji pa so bili vendarle malo pozneje na sklep ogrskega državnega zbora zamenjani z „nemimi“, to je z grbi brez vsakršnega napisa.

Protesti hrvatskih strank zoper neustavni komisariat niso nič zalegli; ko pa je bil namen dosežen, je dne 1. decembra 1883 vladar imenoval za bana madžarskega grofa Khuen-Héderváryja in deželi je bila vrnjena ustava. S tem se je začelo na Hrvatskem gospodovanje brutalnega nasilnika, ki ni prav nič prikrival teženj madžarizacije, s katerimi je hotel Hrvatsko popolnoma podrediti Ogrski. Dasiravno je imel takorekoč vse prebivalstvo zoper sebe, vendar se je držal celih dvajset let na banski stolici. In imel je ves čas v saboru večino za seboj! To pa je bilo mogoče le, ker je takoimenovana narodna stranka pristala zanj in se

podvrgla njegovemu vodstvu. Ta stranka že davno ni več izaslužila tega imena, kajti vsi resnično narodni elementi so že davno izstopili iz nje, zlasti odkar je Mrazovič z najodličnejšimi narodnjaki ustanovil nezavisno narodno stranko, kateri je bil protektor Strössmayer, ki se pa od leta 1873 ni več aktivno udeleževal političnega življenja. Tako je postala narodna stranka, v kateri so ostali le najkonservativnejši elementi, dejansko madžaronska stranka, in v nji so igrali glavno vlogo unijonisti. Slednji od leta 1873 do 1883 niso imeli posebne politične organizacije, od prihoda Khuenovega pa so imeli vodilna mesta v narodni stranki. Kakor rečeno, Khuenova vlada se je opirala ves čas na saborsko večino, ki jo je tvorila narodna stranka. Pri vseh peterih volitvah, ki jih je izvedel Khuen v Hrvatski (1884, 1887, 1892, 1897 in 1902), je znal pridobiti svojim pristašem večino. Pri tem so bila Khuenovemu volilnemu sistemu najrazličnejša nasilstva dobrodošla; potvarjanje volilnih imenikov, neznosen pritisk na uradništvo in na vse gospodarsko odvisne ljudi, najhujša nasilja pri volitvah samih, preganjanje in šikaniranje opozicijskih posameznikov in okrožij, čelo poslancev. Neglede na visoko število virilistov je volilni red pripuščal volilno pravico le najpremožnejšim, tako da v Hrvatski ni imelo volilne pravice niti 2 odstotka prebivalstva! Opozicijske poslance, ki so si, kljub vsemu nezaslišanemu pritisku, priborili mandate, je napravil Khuen neškodljive na ta način, da je dal po svojih pristaših poljubno preurediti poslovnik in na podlagi teh pripomočkov nasprotne poslance izključiti od saborskih sej ter jim z orožniki zabraniti vstop v dvorano. Pogostoma se je zgodilo,

da so opozicijskim poslancem pod primerno pre-
tvezo razveljavili mandate, dalje jim naprtili sodne
procesne in jih politično ter gospodarsko uničili.

Ves ta strašni politični pritisk, ki je ostal kot
„kuenovština“ v najhujšem spominu na Hrvatskem,
je bil deloma soomogočen vsled nesloge med opo-
zicijo in radi premalo prevdarnega delovanja opozi-
cijonalnih strank v deželi. Najmočnejša opozicijska
stranka je bila spočetka nezavisna narodna stranka,
po organu „Obzoru“ obzoraši imenovana. Toda
ker ni imela dobrega, delavnega vodstva, pa tudi
ne jasnega programa, dalje ker se je premalo
brigala za organizacijo in za naraščaj, je stranka
nazadovala in je imela naposled le neznatno število
mandatov v saboru.

Druga, radikalnejša opozicijska stranka, je
bila državnoppravna, katere duševna očeta sta bila
Ante Starčević in Evgen Kvaternik. Ta stranka je
imela spočetka mnogo pristašev zlasti v Primorju,
kjer je izhajalo na Sušaku njeno glasilo „Sloboda“
od l. 1878; sredi 80. let pa je njeno središče prene-
seno v Zagreb in njen organ je postala „Hrvatska“.
Ta stranka, ki se je imenovala „stranka prava“,
zato „pravaši“ nazvana, je pred vsem absolutno
zanikavala nagodbo, stoječ na radikalnem stališču,
da mora biti Hrvatska popolnoma samostalna država,
nahajajoč se le v personalni uniji z ostalo monarhijo.
Vsa politika stranke je obstojala v negaciji, v naj-
radikalnejšem odporu proti vladnemu sistemu, dasi
se je uveljavljal le v načelih, le v besedah.

Razmerje sil med tema dvema opozicijski-
ma strankama se je ravno za Khuenovega režima
popolnoma spremenilo. Pravaški stranki sta sicer
ponesrečena Kvaternikova rakoviška buna in pa

padec Napoleona, na katerega je stavil Starčević glavno upanje, zavrla skoro za deset let domala ves razvoj, toda v osemdesetih letih se je starčevićanstvo silno razmahnilo. Poleg radikalnih državo-pravnih gesel, s katerimi so pravaši vzpričo nasilnega Khuenovega režima pridobili zase domala vso hrvatsko javnost, potegnivši tudi oslABLJENO nezavisno stranko v to smer, je tvorilo drugo njih idejo osnovnico — sovražno razmerje do Srbov.

Dočim je vladala med Hrvati in Srbi za časa ustavnih borb kljub neznatnim posameznim nesoglasjem bratska sloga, ki se je izkazala v skupnih borbah proti Dunaju ter proti Madžarom, se je proti koncu 70ih let to soglasje vedno bolj krhalo. Razdor je prevladal zlasti za časa borbe radi Bosne. Ko je Avstrija okupirala Bosno, je morala oficijalna Srbija molčati, toda srbski narod, vsa srbska javnost je protestirala proti temu in ohranila svoj interes koncentriran na vprašanju Bosne. Nasprotno pa so ne le hrvatski pravaši, marveč skoroda vsi Hrvati pozdravljali okupacijo in jo smatrali kot definitivno, v upanju in stremljenju, da se Bosna in Hercegovina združita z Dalmacijo in Hrvatsko v eno državno telo, s čimer so upali, da se obramba Hrvatov bistveno okrepi in zagotovi. Nasprotno pa so Srbi smatrali okupacijo le kot provizorno, ki nikakor ne sme prejudicirati končni odločitvi o usodi okupiranih dežel.

Hrvatsko-srbski razdor je dobival vedno novega netiva. Srbi so se hudovali, da so Hrvatje bosanske katolike, ki so bili dotlej narodno nesvestni, pridobivali za hrvatsko narodnost, odrekajoč Srbom tudi tamkajšnje muslimane; dolžili so jih, da delajo to v interesu in na željo Avstrije. Preporno

je postalo tudi, ali so n. pr. južni Dalmatinci srbske ali hrvatske narodnosti. Ta in podobna vprašanja so na obeh straneh li podžigala narodno ekskluzivnost in šovinizem in vodila do nadaljnjih posledic. Pospševali so ga v največji meri narodno-politični nazori popularnega pravaškega voditelja Ante Starčevića. Starčević, ki je bil v mladosti navdušen „ilirac“ in „Jugoslován“, se je postavil na izključno hrvatsko stališče in zasnoval politični velikohrvatski program. Po tem ni bilo ne Srbov, ne Jugoslovánov, marveč le Hrvatje. Kraljestvo Hrvatsko kot suverena država zahteva, da se ji vrnejo odtrgane dežele Vojna krajina in Dalmacija, pa tudi dežele naseljene s Slovenci, „planinskimi Hrvati“ in Dalje: dežele, na kateré se razteza državno právo Hrvatov, se na podlagi zgodovine in narodnosti razproširajo od Nemcev do Macedonije, od Donave do morja in sicer so to: južna Štajerska, Korotan, Kranjska, Goriška, Istra, Hrvatska, Slavonija, Vojna krajina, Dalmacija, gorenja Albanija, Črna gora, Hercegovina, Bosna, Raška (Stara Srbija), Srbija.

Ta Starčevićeva narodno-politična ideologija, ki je tedaj toliko kot popolnoma zanikala srbstvo, se je silno razširila med Hrvati. Srbi so ji postavili nasproti trditév, da so Hrvatje pravzaprav le takajkavci, vsi ostali pa da so le Srbi katoliške vere. Ti nazori se sicer niso vedno pojavljali v tako ekstremnih oblikah, dosledno pa so pravaši zahtevali na primer, da priznajo Srbi eno politično narodnost hrvatsko v Hrvatski in Slavoniji ter Dalmaciji. Strossmayerjevo jugoslovánstvo je toliko kot izginito iz hrvatske narodno-politične javnosti, ločitev med Hrvati in Srbi je bila v vseh deželah popolna. Pravaši so si v osemdesetih letih pridobili

vso omladino in mlajšo duhovščino; zanesli so radikalno hrvatsko agitacijo tudi med kmetško ljudstvo, s čimer so brez dvoma mnogo pripomogli k vsestranski probuji narodne zavednosti. Tvorili so ves čas Khuenovega režima od 1883 do 1903 brez dvoma daleko najmočnejšo stranko v narodu; v svojih vrstah so zbrali veliko večino hrvatskega ljudstva v Dalmaciji in v Bosni.

Proti hrvatski nestrpnosti so iskali Srbi zaslombe pri — Madžarih. Seveda je znal Khuen srbsko-hrvatski antagonizem spretno izrabljati; pridobil je s primernimi koncesijami, ki so se vršile na škodo Hrvatov, Srbe za svojo politiko in „Srbski klub“ v hrvatskem saboru je zvesto podpiral Khuena, tvorec njegovo večino, kar je izzivalo vedno večje ogorčenje na hrvatski strani. Slično se je zasukala politika v Dalmaciji; tu so srbski poslanci stopili v zvezo z italijanaši in na pr. nasprotovali zahtevi po priključitvi te dežele Hrvatski, zahtevajoč — združitve z Bosno in Hercegovino, ki naj postaneta skupaj z Dalmacijo avtonomni. V slednjem se zrcali temeljna tendenca srbske politike: smatrajoč svoj položaj v dvojni monarhiji za provizoren, so začeli v vseh deželah zahtevati avtonomijo, dočim so Hrvati, ki so smatrali svojo pripadnost k monarhiji kot definitivno, težili po združenju hrvatskih oziroma „velikohrvatskih“ dežel.

Srbsko-hrvatski narodni separatizem ali šovinizem je začel šele proti koncu 90ih let upadati; začetkom novega stoletja pa je prišlo v znamenju idej nove generacije med Hrvati in Srbi do novega sporazuma.

Brezuspešna borba zoper nasilni Khuenov režim je povzročila ponovne poskuse, združiti ali

vsaj koalirati opozicijski stranki, ki sta se naposled po programu le malo razlikovali. Obe stranki sta stali na programu hrvatskega državnega prava, le da so obzoraši proti izključno samohrvatskemu stališču pravašev zagovarjali enakopravnost Hrvatov, Srbov in Slovencev in proti trijalistični misli pravašev stali na stališču realne unije Hrvatske z Ogrsko, po kateri bi bile skupne zunanje in vojne zadeve, finančne pa le v toliko, kolikor se nanašajo na vnanjo politiko in vojsko ter bi se obravnavale v posebnih ogrsko-hrvatskih delegacijah, ne pa na skupnem državnem zboru. Pozneje so se obzoraši še bolj približali pravašem, poskusi za združenje (zlasti 1892—1894) pa so se vendarle ponesrečili. Nasprotno se je leta 1895 voditelj pravašev Ante Starčević — nekoliko mesecev pred svojo smrtjo — ločil od svoje stranke ter skupaj z dr. Josipom Frankom, krščenim židom iz Osjeka, ustanovil čisto stranko prava, katere „čistost“ se je predstavljala v zagrizenem sovraštvu do Srbov in v odklanjanju nezavisne stranke. Poleg tega so bili „čisti“ prijatelji židov, navadni pravaši pa antisemiti. Voditelj čistih je postal po skorajšnji smrti Starčevića dr. Josip Frank, glavni politik „nečistih“ pravašev ali „domovinašev“, kakor so se imenovali po svojem glasilu „Hrvatska Domovina“, pa Gregor Tuškan.

Leta 1897 so naposled pravaši in obzoraši vendarle sklenili volilno koalicijo, leta 1902 pa sta se obe stranki združili v „hrvatsko stranko prava“ s „Hrvatsko“ kot strankinim organom.

Frankovci, kakor so se kratko imenovali pristaši čiste stranke prava, so se nagibali vedno bolj k Dunaju in postajali to, kar označimo s pojmom

furtimaši; ostali so ognjišče srbofobskega političnega življenja v Hrvatski. Ko so v letu 1902 v zagrebškem „Srbobranu“ izšli članki, v katerih so se napadali Hrvati, so Frankovci povzročili v Zagrebu velike nemire in izgrede proti Srbom dne 1. in 2. septembra 1902.

Med tem političnim razvojem je na Hrvatskem stalno napredovala madžarizacija. Skupna vlada je — v protislovju z nagodbo — nameščala vedno več Madžarov pri finančnih in poštnih uradih, pri domobranstvu in državnem gozdarstvu, zlasti pa pri železnicah. Z madžarskimi uradniki je prodrl v skupne urade tudi madžarski jezik; hkrati so se začele pojavljati tudi madžarske ljudske šole, v katere je pohajala po večini deca hrvatskih starišev. Nevolja prebivalstva nad tem stanjem si je ponovno iskala duška. Tako so 16. oktobra 1895 vseučiliški dijaki v Zagrebu na Jelačićevem trgu ob prihodu cesarja Franca Jožefa sežgali madžarsko zastavo kot protest, ker so bile po Zagrebu izobešene mnoge madžarske zastave. Za kazen je bilo veliko število slušateljev izključenih z zagrebškega vseučilišča. — Veliki nemiri pa so nastali v Zagrebu na spomlad 1903. leta; povod jim je bil madžarski napis na poslopju železniškega prometnega upraviteljstva in madžarska zastava na kolodvoru v Zaprešiću. Nemiri so se razširili na velik del Hrvatske, zlasti v Zagorje, Podravino, Primorje in Gorski kotar. Khuen je moral poklicati vojaštvo na pomoč in je proglasil preki sod po mnogih krajih. Nemiri so bili udušeni z orožjem; pri tem je bilo 17 ljudi ubitih, nad 100 ranjenih, na tisoče vrženih v ječo.

Hrvatska si je oddahnila, ko je bil 27. junija 1903 Khuen imenovan za ogrskega ministrskega

predsednika, za novega bana na Hrvaškem pa grof Teodor Pejačević.

V tej dobi so se v politični javnosti v Hrvaški in Slavoniji kakor tudi Dalmaciji že uveljavljali novi nazori, ki jih je prinesla mlada generacija. Po izključitvi z zagrebskega vseučilišča je postala Praga zatočišče večini hrvatskega dijaštva. Tu se je hrvatska omladina navzela novega duha, nahajajoč se pod vplivom češkega političnega in kulturnega miljeja, zlasti pa pod vtisi Mašarykovega delovanja. Tu so se zavedli nalog, ki jim je treba posvečati glavno pozornost, socialnega in gospodarskega vprašanja, potrebe višjega kulturnega napredka naroda. Zagospodovali so novi nazori glede razmerja do Srbov in Slovencev, s katerimi so Hrvatje stopili v ozke stike. Omladina je izdajala koncem 90ih let nove revije in časopise, v katerih so prišli do izraza novi narodno-politični in kulturni nazori.

Iz krogov te omladine se je organizirala pozneje, v decembru 1904, hrvatska pučka napredna stranka, ki je opustila neplodni hrvaški historizem in se postavila na stališče prirodnega prava in demokracije. Organ stranke je bil list „Pokret“.

Nadaljni razvoj političnega življenja v Hrvaški je stal v ozki zvezi z notranjo politiko na Ogrskem. Ogrska je namreč rayno takrat preživljala eno največjih kriz zadnje dobe. Stara liberalna stranka, v katero je bila prešla večina nekdanje Déakove stranke in ki je bila na vladi od l. 1867, je ravno izgubljala premoč pred silovitimi napadi zmagujoče 1848. nezavisne stranke. Ta stranka si je pod vodstvom Franca Košuta, sina voditelja iz l. 1848, pri volitvah l. 1905 priborila večino. Toda cesar se nikakor ni mogel sporazumeti z njo, kajti stranka

je delovala na popolno ločitev od Avstrije, s katero je hotela ostati kvečjemu v personalni uniji. Borba se je vedla posebno o vojski, kjer je zahtevala neodvisna stranka madžarski poveljevalni jezik, madžarske zastave, skratka: posebno madžarsko armado, v kar cesar na noben način ni hotel privoliti.

V letih 1903—1906 je trajala na Ogrskem najsrdejša borba Košutovcev zoper liberalno stranko in nato zoper odpor Dunaja. Pri tem so si neodvisni iskali zaveznikov med južnimi Slovani, zlasti Hrvati; bilo je videti, kakor da gre za definitivni obračun z Dunajem.

In Hrvatje so potegnili z opozicijskimi Madžari. Ko je v letu 1903 Khuenovo nasilje na Hrvaškem povzročilo prelivanje krvi in je to tudi izven Hrvatske, zlasti pa v Dalmaciji, povzročilo silno ogorčenje, se je napolilo okrog 30 dalmatinskih in istrskih deželnih poslancev na Dunaj v avdijenco, da protestirajo proti persekucijskemu sistemu, toda — cesar jih ni maral niti sprejeti! To je povzročilo med Hrvati največje ogorčenje zoper Dunaj. Tako je prišlo do kooperacije hrvatske in madžarske opozicije, ki sta imeli v madžarski liberalni stranki, ki je vzdrževala Khuena, skupnega sovražnika.

Na pobudo hrvatskih dalmatinskih poslancev in zlasti Frana Supila, ki je, dasi spočetka nasprotnik Srbov, propagiral nazor, da so Srbi in Hrvatje eden narod, je prišlo na Reki dne 2. oktobra 1905 do zborovanja opozicijskih hrvatskih poslancev iz Hrvatske in Slavonije, iz Dalmacije in Istre. Tu je bila sklenjena takoimenovana reška resolucija, ki odobrava stremljenja madžarske nezavisne stranke in izjavlja, da so Hrvatje pripravljeni jih

podpirati, toda proti gotovim pogojem. Te zahteve so zlasti: da se Dalmacija spoji s Hrvatsko-Slavonijo, da se zasigura državljanska svoboda in izvedejo upravne reforme, brez katerih je bilo ustavno življenje v Hrvatski nemogoče, da se revidirajo državno-pravni odnosi med Hrvatsko in Ogrsko na korist Hrvatov ter se slednjim omogoči politična, kulturna, finančna in gospodarska eksistenca in napredek.

Štirinajst dni pozneje so se sešli v Zadru srbski poslanci iz Hrvatske-Slavonije in Dalmacije, ki so sklenili zadarsko resolucijo (17. oktobra 1905), v kateri se odobrava reška resolucija s strani Srbov kot osnova bodoče narodne politike.

Malo nato je bil v Dalmaciji dosežen popoln sporazum med Hrvati in Srbi na podlagi naziranja, da so Srbi in Hrvatje en narod in da so enako-pravni drug napram drugemu. Najvažnejše pa je bilo, da so koncem leta 1905 srbske in hrvatske opozicijske stranke na osnovi reške resolucije tvorile hrvatsko-srbsko koalicijo, v katero so vstopile obe srbski stranki, samostalna in radikalna, hrvatska napredna ter neodvisna z domovinaši, s katero so sodelovali nekaj časa tudi socijalisti. Pri sledečih volitvah v maju 1906 je ta koalicija zmagala madžaronsko narodno stranko in v juliju je bila na to imenovana nova vlada iz članov koalicije.

Toda kmalu se je izkazalo, kako naivno je bilo zaupanje hrvatsko-srbskih politikov v narodno pravičnost Madžarov. Eden politikov nezavisne stranke, ki je prišla po trdovratnih borbah v aprilu 1906 na vlado, potem ko je odnehala od mnogih svojih radikalnih zahtev, je v maju 1907 predložil

v peštanskem državnem zboru zakonsko osnovo o „železničarski pragmatiki“, ki je uvajala madžarščino kot uradni jezik tudi na hrvatskih progah. Hrvatski poslanci v državnem zboru so se borili z obstrukcijo proti temu predlogu; 6. avgusta je odstopila koalicijska vlada na Hrvatskem, v decembru je bil sabor razpuščen, toda pri novih volitvah v februarju 1908 je srbsko-hrvatska koalicija popolnoma zmagala — srbska radikalna stranka je še v avgustu 1907 izstopila iz koalicije. — S tem se je začel nov protinaroden režim na Hrvatskem; madžaronski bani so po vrsti razpuščali sabor, v katerega je narod pri ponovnih volitvah pošiljal večino koaliciji pripadajočih poslancev. Persekucije so se obračale pred vsem proti Srbom, kar je bilo v zvezi z aneksijsko krizo; od januarja do oktobra 1909 je trajal v Zagrebu „veleizdajniški proces“ proti 53 Srbom, v decembru istega leta se je vršil na Dunaju takoimenovani „Friedjungov proces“, to je sodna obravnava radi obdolžitev, s katerimi je avstrijski publicist Friedjung na podlagi ponarejenih dokumentov dolžil hrvatsko-srbsko koalicijo veleizdajniških zvez s Srbijo. Nasilna, protiustavna, absolutistična vlada, ki so jo Madžari vzdrževali z malimi izjemami do izbruha svetovne vojne na Hrvatskem, je delovala z vsemi sredstvi nasilnosti; brezuspešne so bile tako vse volilne zmage koalicije kakor atentati zoper madžaronske bane oziroma komisarje, v katerih je prihajala narodova ogorčenost zoper nasilje do izraza. Brez-uspešna je bila vsa borba zoper absolutizem, ki je popolnoma zagospodoval nad Hrvatsko.

Politična struktura se je na Hrvatskem med tem še vedno razmeroma pogostoma menjavala.

L. 1909 se je združila hrvatska napredna stranka s hrvatsko stranko prava, v kateri sta bili od l. 1902 združeni nezavisna stranka in domovinaši, tvoreč odslej z njo skupaj hrvatsko samostalno stranko, ki je predstavljala hrvatski del koalicije. V aprilu leta 1908 se je razcepila Frankova stranka; iz nje je izstopil nečak Ante Starčevića dr. Mile Starčević ter osnoval z najboljšimi člani stranke novo „stranko prava“ na podlagi starega pravaškega programa iz l. 1894. Nova stranka, ki se je imenovala navadno kratko „starčevićanci“, je imela po vseh hrvatskih zemljah razmeroma mnogo pristašev. Leta 1912 sta se pravaški stranki zopet združili, toda že leta 1913 so se Frankovci znova odcepili. Starčevićanci so stopili v l. 1912 v ozke zveze s slovensko ljudsko stranko. Poleg obstoječih v strank se je v 20. stoletju na Hrvatskem organizirala še „seljačka stranka“ na razredno kmetški podlagi, zahtevajoč celo „kmetško vlado, kmetški sabor in kmetško upravo“; njen voditelj je Stjepan Radić. V devetdesetih letih se je tudi na Hrvatskem organizirala socijalno-demokratska stranka, ki si je pridobila pristašev po večjih mestih. Naglašala je že zgodaj potrebo edinstvenega dela južnih Slovanov, kar se je pokazalo že v prevzetju oficijalnega naslova „jugoslovanska“.

Srbija. Važna, vodilna kulturno-politična vloga, ki so jo igrali južnobogrski Srbi v srbstvu zlasti v prvi polovici XIX. stoletja, je v njega drugi polovici prenehala. Od pričetka sedemdesetih let se je posebno pričel opazati močan splošni napredek svobodne Srbije, kar se je kmalu poznalo na pre-

makniti kulturenega središča srbskega naroda. Novi Sad, stare „srbske Ateene“, kamor se je bila iz Pešte preselila tudi Matica Srbska, je začel izgubljati kulturno vodstvo, ki ga je imel nekaj desetletij; Belgrad je postajal duševno središče srbstva. Do sedemdesetih let so vsi duševni srbski pokreti izhajali od ogrskih Srbov v Srbijo, od te dobe se pričenjajo ideje iz Srbije širiti v ostale srbske pokrajine. Do sedemdesetih let so bili z malimi izjemami glavni srbski pisatelji rodom iz Ogrske, od te dobe, od sedemdesetih in osemdesetih let, so glavni srbski pisatelji iz Srbije. Srbija prevzema hegemonijo v srbskem duševnem življenju in književnosti.

V političnem oziru je na Ogrskem po uvedbi dualizma političen pomen srbstva zelo padel, kajti brezobzirni madžarski raznarodujoči sistem je prav tako, kakor proti drugim večjim narodnostim tudi proti razmeroma manj številnim Srbom uveljavljal nasilna sredstva, proti katerim se je bilo težko boriti z uspehom.

Nasprotje med Srbi in Madžari je postajalo v sedemdesetih letih vedno večje, najvišje pa je seglo ob času, ko so se začele borbe srbskega plemena s Turki, najprej v Hercegovini in Bosni in nato, ko sta stopili Srbija in Črna gora v vojno. Madžari so enako kot avstrijski Nemci stali ves čas s svojimi simpatijami na turški strani, dočim so seveda Srbi kipeli navdušenja za borbo rodnih bratov proti stoletnemu zatiralcu. Madžari pa so rabili proti srbskemu mišljenju tudi nasilna sredstva. Tako je bil na pr. srbski voditelj Svetozar Miletić kljub svoji poslanski imuniteti z drugimi Srbi vred vržen v ječo in obsojen, ker so nabirali prostovoljce

za protiturško borbo. Omladina je bila izpostavljena neprestanim preganjanjem in persekucijam. V tej dobi je liberalna Miletićeva stranka, ki je družila domala vse Srbe južne Ogrske, vodila borbo tako proti Madžarom kakor proti lastni hierarhiji. Ta borba je postala osobito ostra, ko je madžarska vlada razveljavila volitve srbskega narodnega cerkvenega sabora in nezakonito imenovala Germana Andjelića za srbskega patrijarha (januarja 1882. leta).

Po razmeroma slabih uspehih velike osvobodilne borbe l. 1876—1878, v katero so vsi Srbi stavili veliko večje nade, je zavladala v vsem srbstvu nekaka potrtost, ki je slabila narodno odporno moč. V času, ko so se javljale tudi v Srbiji velike notranje-politične krize, so se med južno-ogorskimi Srbi začele medsebojne strankarske razprtije, cepljenje strank in strastna medsebojna borba. V tej dobi je obolel voditelj narodne stranke Svetozar Miletić, a kmalu po njegovem obolenju so se začeli kazati znaki razsula v njegovi stranki. Ena skupina v stranki je hotela srbsko politiko postaviti na drugo osnovo. V takoimenovanem kikindskem programu si je postavila ta skupina naslonitev na Madžare in skupno delo z njimi kot eden najbistvenejših pogojev uspešne srbske politike v Ogrski. Borba na življenje in smrt med pristaši tega programa in onimi, ki so ostali na stališču Miletićevega dela in se držali tudi nadalje prejšnjega bečkereškega programa, je bila kratka, toda zelo srdita. Narodna stranka je naposled zmagala.

Toda po tej zmagi je nastal razdor v narodni stranki. Jaša Tomić se je ločil od narodne stranke in osnoval srbsko radikalno stranko. Med Tomićevo

in srbsko narodno stranko, ki sta jo sedaj vodila Mihael Polit-Desančić in Mihael Dimitrijević, je nastala strastna borba. Jaša Tomić je dobil lastništvo starega Miletičevega glasila „Zastave“, ki je postala organ radikalcev, narodna (liberalna) stranka pa si je osnovala nov organ „Branik“. Stranki sta vodili srdito borbo med seboj, kakor tudi proti hierarhiji; borba se je vršila izredno strastno in z neprimerno pretiranimi osebnimi napadi med strankarskimi voditelji.

Pod takimi razmerami se politične razmere v Vojvodini nikakor niso mogle ustaliti. Branikova stranka je povsem oslabela in skoro propadla, v radikalni stranki je nastal razkol s tem, da so nekateri člani izstopili iz stranke, začeli izdajati svoj list „Srpstvo“ in začeli s samostalno in demokratsko stranko, ki sta se bili med tem razširili, energično borbo, zlasti proti Jaši Tomiću in njegovemu delu. Pri volitvah za cerkveni sabor (koncem aprila 1910) so dobile te združene stranke znatno večino.

O vlogi Srbov v trojednici je bil že govor. Khuen je razpor med Srbi in Hrvati še podžigal s tem, da je povsod, v Hrvatski, Slavoniji in Dalmaciji Srbe favoriziral in zapostavljal Hrvate. Srbi so v saboru pomagali madžaronski narodni stranki tvoriti Khuenovo večino, za kar so želi seveda naj-srditejše sovraštvo hrvatskih opozicijskih strank.

Sele proti koncu 90ih let in začetkom novega stoletja se je razmerje med Srbi in Hrvati jelo zopet boljšati. Politično so pripadali Srbi v Hrvatski-Slavoniji srbski radikalni in srbski samostalni stranki, katere glasilo je bil „Srbobran“. Obe stranki sta zastopali nazor, da tvorijo Srbi in Hrvati dva posebna naroda, vendar je kazala samostalna stranka

napram Hrvatom več miroljubnosti in želje za sporazum. Po protisrbskih demonstracijah v Zagrebu v letu 1902 so stranko reorganizirali mlajši elementi, nova generacija, ki je delovala vneto za popoln sporazum in sodelovanje s Hrvati. Stranka je stopila v koalicijo z opozicijskimi naprednimi hrvatskimi strankami in dobila pri saborskih volitvah l. 1906 domala vse srbske mandate v banovini. Ostala je i znanprej gospodujoča stranka hrvatsko-slavonskih Srbov.

V zadnji dobi so se Srbi v banovini in v Vojvodini gospodarsko zelo okrepili, osnovali si lastne gospodarske zavode in prosvetne inštitucije, pri čemer so razvijali zelo energično delavnost.

18. Osvobodilne vojne od l. 1912—1918.

Balkanske vojne. Osvobojenje Stare Srbije in Makedonije. Odkar se je začel Karadjordjev upor, je bilo stremenje srbske politike, osvoboditi tudi one rojake, ki so se nahajali še pod turško oblastjo. To stremenje je prihajalo zdaj več, zdaj manj do veljave. Po vladi kneza Mihaela se je znova mogočno razvilo po l. 1903. Neprestana, nepopisna nasilstva, ki so jim bili izpostavljeni Srbi v Stari Srbiji s strani Arnavtov, vedno se ponavljajoči upori v Makedoniji — največji v l. 1903 — vse to je naravnost sililo srbsko politiko na osvobodilno vojno. Z Bolgari so stopili Srbi med tem zopet v prijateljske odnose, l. 1904 je prišlo do skupnih kulturnih in političnih prireditvev, ki naj bi pripravile pot popolnemu sporazumu. Vendar stari spor radi Makedonije, ki sta si jo lastili obe strani, je bil iskreni vzajemnosti pretrda ovira. V četaškem vojevanju, ki se je tam široko razvilo, so se vedno pogostejše četaši ali komite bolgarske stranke bojevali ne le zoper Turke, marveč tudi zoper Srbe in obratno. Ti protiturški in medsebojni četaški boji, katerih so se vrh tega v južni Makedoniji udeleževali tudi Grki, niso prenehali, vzdržujoč ogenj nezadovoljnosti proti stoletni sužnosti.

Šele ko so si Mladoturki v boju zoper okosteneli staroturški režim znali pridobiti simpatije balkanskih neturških narodov, so četaške borbe v Makedoniji prenehale, kajti dotedanji komite so v resnici upali, da jim bodo l. 1908 po Mladoturkih priborjene ustavne svoboščine prinesle tudi narodno svobodo. Po zmagi nad reakcijo se je v Makedoniji vršilo fraterniziranje mladoturških oblasti s komitami, ki so slovesno prišli s svojih planinskih zatočišč v vasi in mesta.

Toda kmalu se je izkazalo, da hočejo Mladoturki ustavne svoboščine obrniti pred vsem v prid turški ali otomanski narodnosti, ki so jo smatrali za edino državotvorno, zahtevajoč tudi od drugih narodnosti, da se izjavijo za „politično narodnost otomansko“. Skratka, Mladoturki so začeli isto raznarodujočo politiko, kakor so jim jo nudili za vzgled Madžari na Ogrskem ali Nemci v Avstriji. Borbe v Makedoniji so se znova začele, le da so odslej Turki nastopali še bolj brezobzirno in okrutno. Tako je na pr. tik pred vojno prišlo do velikega pokola kristjanov v Kočanah in Štipu. Intervencije evropskih velesil pri porti, ki so se ponavljale v raznih oblikah, niso imele nikakega znatnejšega uspeha.

Po vsem tem so krščanske balkanske države naposled prišle do pravega načrta. V letu 1911 so se vršili dogovori za zvezo med Srbijo, Bolgarijo in Črno goro; dne 29. februarja 1912 je bila sklenjena pogodba med Srbijo in Bolgarijo. Zvezi je malo nato pristopila še Grčija. Tako je nastala Balkanska zveza, ki je leta 1912 začetkom oktobra mobilizirala in začela vojno za osvobojenje.

Med tēm kō so Bolgari v več bitkah v okolici Odrina (Adrijanopolja) zmagali Turke in prodrli do Cataldže pred Carigradom, so Srbi 25. oktobra zmagali v bitki pri Kumanoovu, si osvojili Skoplje, Kosovo, Novi Pazar, Veles, Stip, Tetovo in nato potolkli v večji bitki pri Prilepu (začetkom novembra) in nato pri Bitolju sredi novembra bežeče turške sile. Dalje so si osvojili srednjo Makedonijo do Djevdjelije in Lerina, nato pa udarili preko Prizrena, Ohrida in Debra v Albanijo ter dospeli skozi to težko prehodno pokrajino v Drač (dne 28. novembra). Dočim^o so bili med tem Grki zavzeli južno Makedonijo s Solunom, so osvojili Črnogorci skadarsko okolico ter Metohijo in oblegali Skadar, ki ga pa s svojo nezadostno artiljerijo niso mogli zavzeti. Enako so Bolgari oblegali Odrin, Grki pa Janino. Po teh zmagah se je 4. decembra 1912 sklenilo premirje in malo nato so se začela mirovna pogajanja v Londonu. Ker pa Turčija nikakor ni hotela odstopiti Odrina ter otokov v Arhipelagu, ki so jih posedli Grki, in ker so se med tem Mladoturki s silo polastili vlade v Carigradu, so delegati zaveznikov prekinili pogajanja in 21. januarja 1913 so se sovražnosti zopet pričele — Grki sploh niso bili sklenili premirja. — Boji so se zopet vneli ob Cataldži in na Galipoliju ter pred obleganimi trdnjavami Janina, Skadar in Odrin, kamor so poslali Srbi močno vojsko Bolgarom na pomoč. Koncem marca je padel naposled Odrin, malo prej tudi Janina, dočim so Črnogorci šele z izdatno srbsko pomočjo v aprilu zavzeli Skadar. Med tem so velesile neprestano posredovale za sklep miru in po njihovi zaslugi so se mogle v Londonu 18. maja 1913 med Turčijo in zavezniki

podpisati preliminarne mirovne določbe, ki so izročale zaveznikom vse dotlej turško ozemlje zapadno od črte Enos—Midija razen Albanije, ki je imela postati samostojna država.

Dočim so balkanski zavezniki v sijajnih zmagah, v složnem boju zdrobili turško moč v Evropi, pa se je med njimi kmalu začelo nesoglasje ob vprašanju, kako naj se razdeli osvobojeno ozemlje. V najbolj neugodnem položaju je bila Srbija. Poleg stremjenja osvoboditi sorojake izpod turške oblasti je bil njen glavni cilj, doseči svoboden izhod na morje, ki bi ji šele dal možnost gospodarske in popolne politične samostojnosti. Toda Avstrija je v zvezi z Italijo in Nemčijo stavila zahtevo, da se iz Albanije, ki so si jo osvojile srbske čete, ustanovi samostojna država in tej zahtevi so se vsled vojne nevarnosti pridružile tudi Rusija, Francija in Anglija, le da so ji slednje prisodile manjši obseg, izmed obrobnih mest le Skadar. Med zavezniki samimi pa se je razvil hud razpor radi Makedonije, ki so jo hoteli Bolgari celo sami, dočim so Srbi in Grki zastopali zahtevo delitve. Dalje so Rumuni, ki so ostali nevtralni, zahtevali od Bolgarov rektifikacijo meje v Dobrudži. Spor je postajal vedno ostrejši; vse države so koncentrirale ob mejah svoje vojske. Dne 29. junija 1913 pa so Bolgari nenadoma, brez vojne napovedi napadli srbsko armado ob Bregalnici. Toda bili so premagani. V prihodnjih dneh so jih združeni Srbi in Grki potisnili iz vzhodne Makedonije nazaj na staro bolgarsko ozemlje, dočim so se malo nato vmešali tudi Rumuni, prekoračili Donavo ter brez bojev prodirali proti središču Bolgarije. V takih okoliščinah je morala Bolgarija skleniti mir v Bukarešti dne 10. avgusta 1913,

v katerem je priznala Srbom sporno makedonsko ozemlje s porečjem Bregalnice, Grkom južno Makedonijo s Solunom, dočim je sama obdržala vzhodno Makedonijo s srednjim delom doline Strume, a je morala Rumunom odstopiti znaten del Dobrudže, Turkom, ki so izrabili to vojno ter vkorakali v Odrin, pa odrinsko okrožje.

Črna gora, ki se je sicer izkazala po velikem junaštvu, ne pa tako po tehnični opremi svoje vojske, je dobila obrobne dele proti Albaniji in pa znaten zapadni del Novopazarskega Sandžaka ter Metohije z mestoma Peć in Djakovica. Tako sta Srbija in Črna gora dobili meje, kakor sta jih imeli z vstopom v svetovno vojno l. 1914.

Svetovna vojna. Osvoboditev Jugoslovanov izpod nemško-madžarske oblasti, ustanovitev kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev. Zmage nad Turki in nad Bolgari, s katerimi je bilo osvobojeno južno srbstvo in pripojene Srbiji one starodavne pokrajine Dušanovega carstva, o katerih so pevale pesmi kosovske in kraljeviča Marka, te zmage so napravile na vse Srbe, Hrvate in Slovence nepopisen vtis. V Srbiji sami so te zmage povzdignile vero v lastno moč in zaupanje v zmagovito bodočnost do neobičajno visoke stopnje. Spomin na sovražno obnašanje Avstrije ves čas vojne, zlasti pa v albanskem vprašanju, je utrdil splošno zavest, da ima priti sedaj na vrsto glavni obračun, odločilna borba za osvobojenje Srbov z onstran Drine, Save in Donave. Enako pa so srbske zmage dale silno moč odpornemu stremljenju ne le Srbov, temveč tudi Hrvatov in Slovencev v dvojni monarhiji. Sedaj je postala situacija jasna; postalo je očito,

da se bo vzpričo navedenega in vzpričo splošne politične situacije usoda Jugoslovanov in obenem usoda Avstrije odločila na bojnih poljih. To spoznanje se je razširilo s silno hitrostjo zlasti med omladino, ki si je vzela idejo jugoslovanskega nacijonalizma, to je srbsko-hrvatsko-slovenske nacijonalne edinstvenosti, za osnovo svojega programa in delo za popolno nacijonalno ujedinjenje kot nujno nalogo za njega izvršitev. Stremljenje k katastrofalnemu političnemu preobratu je silno naraščalo; zavest, da stojimo tik pred odločilnim spopadom med starim in novim življenjem, je potisočevalo nacijonalno energijo avstro-ogrskih Jugoslovanov in prožilo nagon samozavestnega akcijskega hotenja do viška.

Enako pa se je tudi Avstro-Ogrska zavedala, da ima v svobodni, povečani Srbiji jugoslovanski Pijemont, s katerim ne more biti sprave. Zato se je istotako pripravljala na spopad.

Tako je prišlo do atentata v Sarajevu na Vidov dan dne 28. (15.) junija 1914; avstro-ogrski prestolonaslednik Franc Ferdinand, poosebljenje avstrijskega sovraštva do Srbije, je padel. Samopozrtvovalnost, junaško preziranje smrtne nevarnosti, ki se je kazala v srbski mladini — zarotnikov s Čabrinovičem in Principom na čelu — je pričala, koliko dragocene energije je v upornem narodu.

Sledili so dogodki, kakor so nam še v živem spominu. Sarajejski atentat je porabila dvojna monarhija za povod k vojni, ker se je dobro zavedala, da Srbija po dveh ravnokar dovršenih vojnah za boj ni tako pripravljena, kakor je bilo pričakovati, da bo malo pozneje. Dne 23. julija je Avstrija izročila Srbiji ultimatum, katerega sprejetje bi toliko

kakor uničilo srbsko državno samostojnost. Dne 25. julija je mobilizirala Srbija, enako tudi Avstrija, ki je prvi dne 28. julija napovedala vojno. Ob meji so se začele prve praske.

Sledile so bojne napovedi; Srbiji se je pridružila Črna gora. Proti Avstriji in Nemčiji je nastopila cela ententa. Iz te strahovite, nad štiriletne borbe preglejmo samo dogodke na našem jugu.

V septembru 1914 je poskusila Avstrija prvo večjo ofenzivo v Srbijo v glavnem pri Šabcu in Lóznici, toda na Ceru so Srbi avstrijsko vojsko porazili in jo vrgli nazaj čez Savo in Drino. Nato je sledila v novembru in decembru nova, še večja avstrijska ofenziva; Avstrijci so zasedli severozapadni kot Srbije z Valjevom, celo v Belgrad so vkorakali. Tedaj pa so jih na črti Arandjelovac — Gornji Milanovac Srbi zagrabili in jih popolnoma potolkli ter vrgli preko Drine in Save.

V srbski narodni skupščini, ki se je bila z vlado vred koj ob početku vojne preselila v Niš, je podala srbska vlada dne 7. decembra ob priliki te slavne zmage slovesno izjavo, v kateri proglašala vojno kot „borbo za osvobojenje in ujedinjenje vseh še nesvobodnih bratov Srbov, Hrvatov in Slovencev“.

V avstrijskih jugoslovanskih pokrajinah, najbolj v srbskih, se je med tem vršilo strašno preganjanje, naravnost uničevanje zavednega jugoslovanskega, pred vsem srbskega življa; vislice in ječe so prevzele vlado. Kdor je mogel, si je pomagal o pravem času čez mejo; iz teh in pa iz onih mož, ki so na frontah uskočili iz avstrijskih vrst, so se začele tvoriti legije onih hrabrih naših prvobojevnikov, ki so stopali v ententne bojne vrste, da sodelujejo

v borbi za narodno osvobojenje. Iz njih in iz naših ameriških izseljencev se je z dr. Trumbićem na čelu ustanovil Jugoslovanski odbor, ki si je nadel nalogo, voditi diplomatsko akcijo za osvobojenje kot zastopnik avstro-ogrskih Jugoslovanov; v njem so bili zastopani Srbi, Hrvatje in Slovenci. Svoje delovanje je razširil po vseh državah entente in pa zlasti tudi v Ameriki.

Med tem se je pripravljala intervencija Italije, ki si jo je ententa pridobila s takoimenovanim londonskim paktom, v katerem se Italiji poleg južne Tirolske prepušča cela Primorska s Trstom in Gorico ter Vipavo in pa severna Dalmacija. Seveda so se Jugoslovani borili proti tej pogodbi, ki je izročala toliko stotisočev našega prebivalstva italijanskemu gospodstvu, in Srbija je ni nikdar priznala.

Toda kljub italijanski intervenciji (v maju 1915) se vojna ni odločila; Rusi so po Gorlicah morali zapustiti ne le Galicijo, marveč tudi vso Rusko Poljsko in še več. Tedaj se je obrnila silovita premoč Nemčije in Avstrije zoper Srbijo, ki so ji vzpričo pomanjkanja zdravnikov in zdravnih sredstev pozimi bolezní povzročile strašnega zla. Ob Donavi in Savi so Nemci nagrmadili silne množine topništva in vojaštva, dočim so istočasno Bolgari postavili svoje sile ob vzhodni srbski meji in dne 14. oktobra napovedali Srbiji vojno. Dne 7. oktobra se je začel prehod nemške in avstrijske vojske preko Donave in Save, dočim so malo pozneje Bolgari napadli od vzhoda. Junaško so se branili Srbi, ali proti strašni premoči ni mogla vsa hrabrost nič pomagati. Dne 9. oktobra je padel Belgrad, 23. oktobra je padlo Skoplje, 1. novembra

Kragujevac, 5. novembra Niš, 24. novembra Priština, nato Prizren in 3. decembra zadnje važno srbsko mesto Bitolj. Ob strašnem pomanjkanju, med nepopisnim trpljenjem, v dežju, mrazu in snegu so se umikali Srbi čez neprehodno albansko gorovje proti morju, ker jim je bila pot na Solun že davno zagrajena po Bolgarih. Veliko pa je bilo njih razočaranje, ko jim italijanske sile, ki so se nahajale na albanski obali, niso marale pomagati. Naposled jih je ententa prepeljala po večini na otok Krf. V okupirani Srbiji pa so sedaj poleg Nemcev Bolgari in Avstrijci gospodovali s strašnimi sredstvi.

Crna gora, ki je prišla sedaj na vrsto, je bila zavzeta v zimi 1915—1916; 10. januarja je padel Lovčen. 13. januarja je prosil kralj Nikita Avstrijce za mir in malo dni nato se je vršila kapitulacija črnogorskih čet. Vendar se je del čet umaknil čez morje, tudi Nikita sam, ki je igral dvoumno vlogo, je odšel v Francijo.

Dočim je po novih ruskih zmagah 27. avgusta 1916 Rumunija napovedala Avstriji vojno, so na južni meji boji vnovič oživali. Francozi in Angleži, ki so zasedli Solun, so razporedili svoje čete na severni grški meji in tu zadržali Bolgare. Ko si je srbska vojska na Krfu in v severni Afriki zopet opomogla, je v juliju 1916 že nastopila na solunski fronti in začela v avgustu novo ofenzivo proti Bolgarom. V strašnih bojih si je osvojila Malko Nidže, Kajmakčalan, prekoračila Crno Reko in 6. novembra zavzela Bitolj. Tako je bil zopet osvobojen prvi kos domovine.

V teh bojih, enako pa v težki borbi v Dobrudži, so se odlikovale čete jugoslovanskih dobrovoljcev, ki so se stvorile po večini v

Rusiji iz bivših avstrijskih vojnih ujetnikov. Jugoslovanski dobrovoljci so se udeleževali bojev proti centralnim silam na vseh bojiščih že prav od začetka vojne; glavna njihova sila se je nahajala naposled na solunski fronti, kamor so dospele poleg čet iz Rusije pozneje tudi čete iz Amerike.

Kako strašno trpljenje je moralo prestati srbsko ljudstvo za okupacije, se vidi iz dokumentov takoimenovane februarско-marčne revolucije v južnem Pomoravlju, to je velikem, splošnem uporü prebivalstva zoper Bolgare in Nemce ter Avstrijce v februarju ter marcu 1917. Ta upor je bil udušen le s težavo in seveda s strašnimi okrutnostmi.

Med tem so se v svetovni politiki vršili važni dogodki. Ko je 21. novembra 1916 umrl avstrijski cesar Franc Jožef, mu je sledil cesar Karel, ki je vzpričo stacionarnega vojaškega položaja skušal najti diplomatski most do ententinih držav. Da bi v ta namen notranji državni vladi dal ustavno lice in tako oslabil obdolžitve in delovanje emigrantov, je sklical naposled avstrijski parlament, ki se je bil moral še pred početkom vojne umakniti popolnemu nemškonacijonalnemu absolutizmu. Toda s sklicanjem parlamenta so dobila nacijonalna zastopstva nenemških narodov toliko duška, da so sedaj začela razkrajalno delo znotraj monarhije, poslužujoč se zdaj bolj zdaj manj okolnostim primernih metod. — Dalje pa je sredi marca 1917 v Rusiji izbruhnila revolucija, ki je postavljala na vlado vedno ekstremnejše elemente, dokler ni boljševiška ali komunistična vlada sklenila s centralnimi silami po pogajanjih v Brestu Litovskem mir začetkom l. 1918. V Rusiji so nastopile silne notranje zmede in vsled tega se je ta najmogočnejša zaščitnica

Srbije začasno izločila iz vrste aktivnih činiteljev evropske politike. Postala pa je po svojih nacionalnih, političnih in socialnih idejah, ki jih je sprožila do največje sile, ena najvažnejših gibalnih sil sodobne Evrope.

V avstrijskem parlamentu so tvorili vsi slovenski, hrvatski in srbski poslanci Jugoslovanski klub pod vodstvom dr. Kreka in dr. Korošca, in ta je podal 30. maja 1917 takoimenovano „majsko deklaracijo“, v kateri je zahteval „na podlagi narodnostnega načela in hrvatskega državnega prava zedinjenje vseh pokrajin monarhije, v kateri bivajo Slovenci, Hrvatje in Srbi, v samostojno, vsakršnega tujega gospodstva prosto, na demokratski podlagi ustanovljeno državno telo pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije.“ Ta izjava, v kateri je še opazovati boj med zastarelimi nazori predvojnne dobe in novimi modernimi narodnimi težnjami, je v danih razmerah po slovenskih deželah izborna služila kot agitacijsko sredstvo za ono, kar je vseboval krfski program.

Krfska deklaracija, sklenjena 7./20. julija 1917 med srbsko vlado in Jugoslovanskim odborom kot zastopnikom avstro-ogrskih Jugoslovanov, podpisana po Nikoli Pašiću, srbskem ministrskem predsedniku in dr. A. Trumbiću, predsedniku Jugoslovanskega odbora, proglašča enotnost troimenskega naroda Srbov, Hrvatov in Slovencev in izjavlja nepremagljivo voljo tega naroda združiti se v eno svobodno, nezavisno narodno državo ene narodnosti. Dalje določa natančno podlago, na kateri se to zgodi; izmed določb so najznačilnejše: da bodi naša država kraljevina, ustavna, demokratska in parlamentarna monarhija, na katere

čelu naj stoji dinastija Karadjordjevičev. Država naj se imenuje kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev; vsa veroizpovedanja v njej so enakopravna; ozemlje naše kraljevine bo obsegalo vse pokrajine, kjer biva naš troimeni narod v kompaktnih, nepretrganih masah. Ustavo naj izdela po zaključku miru konstituenta, izvoljena na podlagi splošne, direktne in tajne volilne pravice.

Notranji razkroj v Avstriji je pod vplivom nacionalne agitacije in pozneje tudi pod vplivi iz Rusije silno naraščal; v Kotoru je prišlo v februarju 1918 do pravega upora cele mornarice; neredi in upori so se sploh ponavljali vedno pogosteje.

Med tem pa se je tudi na bojiščih začel razvoj nagibati k zmagi entente. Po težki krizi v marcu se je ob vedno krepkejšem sodelovanju Združenih držav ameriških, ki so med tem tudi stopile v vojno, začelo prodiranje zaveznikov na francoskem bojišču.

Tedaj pa se je na solunski fronti začel katastrofalni polom centralnih sil. Dne 13. sept. 1918 se je v morihovsko-moglenskem gorovju začela ofenziva srbske vojske, ojačene z jugoslovansko dobrovoljsko divizijo. Bolgarska fronta je bila prodrt, vsa bolgarska armada na macedonski fronti se je spustila v beg, srbske in dobrovoljske čete so zavzemale v nezadržnem navalu Štip, Veles, Kratovo, Skoplje, 29. septembra je že kapitulirala Bolgarija. Še prej ko v dveh mesecih so srbske čete prodrle do Donave in Save, Srbija, ki je imela toliko pretrpeti, je bila zopet osvobojena.

Po silnih porazih v Palestini in Siriji je dne 10. oktobra 1918 kapitulirala tudi Turčija; popoln

polom centralnih držav je postajal očividni. Že dne 3. oktobra se je bila obrnila Avstrija v sporazumu z Nemčijo na Wilsona s prošnjo za premirje in naposled sprejela kot prvi pogoj Wilsonovo zahtevo, da je pripravljena priznati med drugim Jugoslovanom popolno samoodločevanje glede bodoče državne pripadnosti. S tem si je podpisala vedoma smrtno obsodbo; Avstrija je razpadala, koncem oktobra in začetkom novembra je razpadla tudi fronta ob Piavi.

Med tem so se bili po vsem jugoslovanskem ozemlju osnovali narodni sveti iz zastopnikov vseh strank; ti so imeli vzeti vodstvo akcije v roke. Narodni sveti posameznih pokrajin so si izvolili dne 5. oktobra 1918 svoje vodstvo v „Narodnem veću“ Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu, ki je prevzelo vodstvo narodne politike, izvolivši si v predsedstvo dr. Antona Korošca, dr. Ante Paveliča in Svetozarja Pribičevića. Izjavilo je na zborovanju 17., 18. in 19. oktobra v Zagrebu zahtevo po popolnem ujedinjenju vsega naroda Slovencev, Hrvatov in Srbov na celem njegovem etničnem teritoriju brez ozira na dosedanje državne meje. Ko je dne 28. oktobra Avstro-Ogrska ponudila Ameriki separaten mir na podlagi priznanja samostojnosti Čehoslovakov in Jugoslovanov — kapitulacija in razpad Avstrije — je Narodno veće dne 29. oktobra vzelo vso oblast v svoje roke, potem ko je preje še hrvatski sabor proglasil popolno razdružitev Hrvatske-Slavonije in Dalmacije od Avstro-Ogrske in ukinjenje nagodbe in vseh dotedanjih skupnosti z njo, razglasil pridružitev teh dežel k skupni narodni državi Slovencev, Hrvatov in Srbov ter priznal Narodno

veče kot najvišjo oblast. Zato praznujemo 29. oktober kot praznik narodnega osvobojenja. Narodno veče je imenovalo sedaj narodne vlade za posamezne dežele, tako tudi za Slovenijo, v katero so se združile slovenske dežele.

Dalje, dne 24. novembra 1918 je sklenilo Narodno veče v slovesni seji, da v smislu storjenih sklepov in v soglasju s srbsko vlado proklamira ujedinjenje vseh, preje k Avstro-Ogrski pripadajočih jugoslovanskih ozemelj s kraljestvom srbskim in črnogorskim v enotno državo, v kateri naj vladarsko oblast izvršuje kralj Peter, oziroma regent Aleksander. Izvoljen je bil 28 članski odbor, ki naj s srbsko vlado izvede podrobnosti in organizacijo tega sklepa.

28 članski odbor Narodnega veča se je napotil v Belgrad, predložil dne 1. decembra srbski vladi in regentu Aleksandru adresu Narodnega veča. Regent je izjavil, da z radostjo sprejema poročilo o sklepu Narodnega veča in da proglašča v imenu kralja Petra I. ujedinjenje Srbije z nezavisno državo Slovencev, Hrvatov in Srbov v enotno kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Dne 1. decembra praznujemo tedaj praznik ujedinjenja Jugoslovanov v enotno kraljevino.

Med tem se je vršilo tudi v Črni gori gibanje za pridruženje Jugoslaviji. V Podgorici se je zbrala dne 13./26. novembra 1918 velika narodna skupščina, izvoljena od vsega črnogorskega ljudstva, in sklenila resolucijo, da se kralj Nikola in dinastija Petrovič odstavi s črnogorskega prestola, in da se Črna gora združi s Srbijo pod žezlom dinastije Karadjordjevičev in tako zedinjena stopi v skupno državo vsega troimenega naroda SHS. Pred-

sedstvo te skupščine, petčlanski izvršilni odbor, je pred božičnimi prazniki l. 1918 v Belgradu podpisal akt, s katerim se Črna gora pridružuje Jugoslaviji. Dotedanji črnogorski kralj se je sicer protivil sklepom narodne skupščine, toda v deželi ima njegovo separatistično delo le malo pristašev.

Malo nato se je sestavilo v Belgradu prvo ministrstvo kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev in dne 1. marca 1919 se je prvič sestalo začasno narodno predstavništvo, naš prvi skupni državni zbor. Tako začenjamo novo dobo svoje zgodovine.

SEZNAM

GLAVNE PREGLEDNE LITERATURE O ZGODOVINI SRBOV, HRVATOV IN SLOVENCEV:

- St. Stanojević, Istorija srpskoga naroda.** Beograd 1908. — Drugo izdanje, popravljeno i popunjeno, Beograd 1910. — Druga izdaja se od prve razlikuje tudi po tem, da ima v tekstu historično-geografske karte in pa zelo obsežne sezname zgodovinske literature.
- St. Stanojević i L. Zrnić, Istorija srpskoga naroda** za srednje i stručne škole. I. in II. knjiga. Drugo izdanje. Beograd 1910.
- Milenko M. Vukićević, Istorija srpskoga naroda** za srednje škole. I. in II. knjiga. Šesto ilustrovano, predradjeno i dopunjeno izdanje. Beograd 1914.
- Constantin Jireček, Geschichte der Serben** I. del do l. 1371, Gotha 1911 (srbski prevod Jovana Radonića Beograd 1911); II. del 1371—1537. Gotha 1918.
- Aleksa Ivić, Istorija Srba u Ugarskoj** od pada Smedereva do seobe pod Čarnojevićem (1459—1690). Zagreb 1914.
- Stojan Novaković, Vaskrs države srpske.** Političko-istorijska studija o prvom ustanku 1804—1813. Treće izdanje nanovo popunjeno i popravljeno. Beograd 1914.
- Čeněk Slepánek, Srpsko** od prvního povstání 1804 do dnešní doby. Studie politická a hospodářská. Češki Brod 1913.
- Djordje Popović, Istorija Crne Gore.** Beograd 1896.

- Milan Prelog**, *Povijest Bosne*. 1. zv.: od najstarijih vremena do propasti kraljevstva; 2. in 3. zvezek: u doba osmanlijske vlade 1463—1739—1878. Sarajevo.
- Ferdo Šišić**, *Hrvatska povijest* I. del 1906, II. del 1908, III. del 1913 Zagreb.
- Ferdo Šišić**, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Zagreb 1916.
- Ferdinand Šišić**, *Geschichte der Kroaten*. Erster Teil (bis 1102) Zagreb 1917.
- Vjekoslav Klaić**, *Povjest Hrvata*, dosedaj 5 knjig (do l. 1608) Zagreb 1899—1911.
- Tade Smičiklas**, *Poviest hrvatska*, 2 dela. Zagreb 1879.
- I. H. Schwicker**, *Geschichte der österreichischen Mitlätargrenze*. Wien und Teschen 1883.
- Rudolf Horvat**, *Najnovije doba hrvatske povjesti*. Zagreb 1906.
- Platon Kulakovskij**, *Illirizm*. Varšava 1894. (rus.)
- Milan Marjanović**, *Savremena Hrvatska*. Srpska književna zadruga, kolo XXII. br. 153. Beograd 1913.
- Franc Kos**, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, dosedaj 4 zvezki. Ljubljana 1902—1920.
- Josip Gruden**, *Zgodovina slovenskega naroda*, doslej 6 zvezkov. Celovec 1910—1916.
- Ljudevit Pivko**, *Zgodovina Slovencev*, 3 zvezki. Populjno znanstvena knjižnica Slovenske Šolske Matice. Ljubljana 1910.
- Dragotin Lončar**, *Politično življenje Slovencev*. Ljubljana 1906.
- Dragotin Lončar**, *Socijalna zgodovina Slovencev*, v Lubor Niederle(-Glonar), *Slovanski svet*. Ljubljana 1911.
- Branko Lazarević**, *Jugoslovenski Dokumenti*. Pregled narodnoga pokreta u domovini i inostranstvu za vreme svetskoga rata. Knjižnica Obnove, II zv. Zagreb 1919.
- Karel Kadlec**, *Jugoslavia*. O bojích jižních Slovanů za státní samostatnost. V Praze 1919.
- Štefan Sagadin**, *Naš sadašnji ustavni položaj*. (Zbirka političnih, gospodarskih in socijalnih spisov, 4. zvezek.) Ljubljana 1920.

M. Murko, Geschichte der älteren südslawischen Literaturen. 1908.

Jovan Skerlić, Istorija nove srpske književnosti. Potpuno i ilustrovano izdanje. Beograd 1914.

Djuro Šurmin, Povjest književnosti hrvatske i srpske. Zagreb 1898.

Djuro Šurmin, Hrvatski preporod. I.—II. Zagreb 1903, 1904.

Ivan Grafenauer, Kratka zgodovina slovenskega slovstva. Ljubljana 1917—1919.

Kdor se želi natančneje poučiti o posameznih dobah, dogodkih, osebah in problemih naše preteklosti, dobi v naštetih delih navedeno podrobno literaturo. Zlasti obširni so taki slovstveni sezname v navedenih delih Kadleca, Stanojevića, Šišića; o najnovejši dobi je obširen seznam v knjigi: L. v. Südland, Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Wien 1918.

VSEBINA

	Stran
1. Borba s Turki kōncem XV. in tekom XVI. stoletja	1
2. Kmetški upori in reformacija na Slovenskem in Hrvatskem	36
3. Borba plemstva zoper absolutistična stremjenja Habsburžanov. Zunanji dogodki	56
4. Srbi se bore ob strani Avstrije za osvobojenje izpod turškega jarma	65
5. Črna gora do začetka XIX. stoletja	78
6. Stanje Srbov pod habsburško vladno v XVIII. stoletju	84
7. Hrvatska v XVIII. stoletju	99
8. Benečanska Dalmacija in Dubrovnik	113
9. Razmere na Slovenskem v XVII. in XVIII. stoletju	119
10. Napoleonove vojne in jugoslovansko ozemlje	123
11. Nastanek nove srbske države	133
12. Narodni preporod avstrijskih Jugoslovancev. Ilirizem	169
13. Avstrijska revolucija l. 1848 in Jugoslovanci	189
14. Ustavne borbe v Avstriji l. 1860—1873 in Jugoslovanci	206
15. Srbija od leta 1842 do začetka osvobodilnih vojn leta 1912. Borba za Bosno	235
16. Črna gora v XIX. stoletju	267
17. Pregled najvažnejših dogodkov v političnem razvoju avstrijskih Jugoslovancev v poslednji dobi	272
18. Osvobodilne vojne od l. 1912—1918	299
Seznam glavne pregledne literature o zgodovini Srbov, Hrvatov in Slovencev	314

